

या अंकात

- ज्ञानरचनावाद.... काय आहे आणि काय नाही? - नीलेश निमकर
- ही आहे उजेडाची पेरणी - गीता महाशब्दे
- असं झालं संमेलन - गीता महाशब्दे, नंदकुमार
- मुलं स्वतः शिकत आहेत... - प्रतिभा भराडे
- प्रतिक्रिया - सविता नरहरे, फुंदिलाल माळी, सुजाता पाटील, अंजू सैगल

मुले शिकतात का? शिक्षक शिकवतात का?

वर्षा सहस्रबुद्धे

१. शिक्षक वर्गात होते का?
२. शिक्षक शिकवत होते का?
३. मुलांना शिकायला मजा येत होती का? आवडत होते का?
४. मुले जोडीने/गटात काम करत होती का?
५. शिक्षक पाठ्यपुस्तकाखेरीज इतर साहित्य वापरत होते का? कोणते?
६. पाठाचा भाग म्हणून पुढील गोष्टी करण्यासाठी मुलांना वाव दिला गेला का?
  - बोलणे - निरीक्षण करणे
  - विषयाची स्वतःच्या अनुभवाशी जोडणी करणे
  - प्रश्न विचारणे - हालचाल करणे
७. वर्गात मुलांचे प्रतिसाद मांडलेले होते का?
  - लेखन - चित्रे - इतर
८. वर्गात मुलांचे लक्ष रहावे यासाठी दडपणाचा वापर केला गेला का?
९. वर्गातील मांडणी कायमस्वरूपी होती का? ताजी होती का?
१०. प्रत्येक मुलाचा सहभाग मिळवण्याचा प्रयत्न शिक्षकाने केला का?
११. शिक्षकाने मुलांना नेमके काय चुकले आहे हे सांगितले का?
१२. मुलांच्या वह्यांमधील लेखी काम तपासलेले होते का?

(नियमित/अधूनमधून/अजिबात नाही)
१३. शिकवलेले मुलांना समजले का याची खातरजमा शिक्षकाने 'कळले का?' 'समजले का?' अशा प्रश्नांखेरीज अन्य मार्गांनी केली का?
१४. मुलांशी बोलताना शिक्षकांचा स्वर प्रेमाचा/आदराचा होता का?
१५. प्रत्येक मुलाशी बंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न शिक्षकाने केला का?

पालकनीतीचे वाचक वर्षा सहस्रबुद्धेना ओळखतातच. गेली अनेक वर्षे त्या शिक्षक-प्रशिक्षणाचे काम करत आहेत. शिक्षकांना आपल्या कामाची परिणामकारकता तपासून पाहण्यासाठी त्यांनी ही साधीशी प्रश्नावली तयार केली आहे. कोणत्याही वर्गातले शिकवणे योग्य दिशेने चालले आहे ना हे तपासून पाहण्यासाठी ही प्रश्नावली अधिकाऱ्यांना जशी वापरता येईल तशीच स्वतः शिक्षकांना आणि पालकांनादेखील उपयोगी ठरेल.

मुखपृष्ठ - लॉनिंग नेटवर्कच्या रिवाईन्ड, जुलै २००७ मधील एका चित्रावर आधारित.
चित्रकर्ती - निवेदिता सुब्रमण्यम्

मनःपूर्वक आभार

हा अंक करण्यासाठी एमकेसीएलचे उदय पंचपोर आणि ॲक्टिव टीचर्स फोरमच्या भाऊसाहेब चासकर, सुजाता पाटील, मीनानाथ खराटे आणि इतर सदस्यांची मदत झाली. त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्रबुद्धे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ मांडणी

रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी-मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर

२०१४ साठी

वर्गणी रु. २००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट

'पालकनीती परिवार'

या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.

☎ - ०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १४, अंक ३

१६ जून २०१४

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखाकांची

व्यक्तिगत समजावीत.

स वा द की य

सोशल मिडीया हे आजच्या काळातलं नवं माध्यम. हे माध्यम मुळातच 'काय वाटेल ते' या धर्तीचं आहे. आपण आपल्या कृतकफळ्यावर काय लिहावं ह्याला त्यामध्ये काहीच धरबंध नसतो, योग्यायोग्यतेचा कुठलाच निकष नसतो. हीच त्या माध्यमाची अडचण आहे, पण तेच त्याचं बलस्थानही आहे, कारण कुठल्याही दबावाशिवाय मनात आलेले विचार इथं मोकळेपणानं व्यक्त होतात. माध्यमांवर येणारं एकंदरीत दडपण पाहता सोशल मिडीयासारख्या मनमुक्त अवकाशालाही यापुढे दबलेल्या स्वरात बोलावं लागणार असेल, आपल्याला कोण कधी चिरडेल अशी धास्ती बाळगावी लागणार असेल, तर शिकण्याच्या वाटेवर नेणारी बंडखोरीची साथ कायमची बंद होईल, आणि गुलाम मनांची आज्ञाधारक नवी पिढी एकेरीपणाने सांगितल्याबरहुकूम वागत राहील.

शिकण्याचा आणि सोशल मिडीयाचा संबंध लावणं अनेकांना विचित्र वाटेलही; पण असं पहा, कुणीही व्यक्ती जेव्हा खऱ्या अर्थानं शिकते, विचार करू लागते, ते दुसऱ्या कुणी शिकवून नाही तर तिच्या मनात 'ज्ञान निर्माण होतं' तेव्हाच. त्यासाठी मनात बंधमुक्त मोकळीक असावी लागते. ठोकठाम कल्पनांना आव्हान देण्याची तयारी लागते. आज्ञाधारक मनांना हे कधीच साधत नाही. शिकत्या मनात अशी ज्ञाननिर्मिती होण्यालाच ज्ञान-रचनावाद म्हटलं जातं. आजचं एकंदर समाजवास्तव, माध्यमांची गळचेपी आणि शिक्षणव्यवस्थेची दुरवस्था पाहता, मुक्ततेकडे नेणाऱ्या विचारसरणीला पोषक वातावरण इथं नाही. निदान काही ठिकाणी तरी ही मोकळीक टिकून राहायला नको का?

शिक्षण-हक्क कायद्यात दर्जेदार शिक्षणाचं वचन आहे. ते जर पाळायचं असेल तर शिक्षणाची संधी प्रत्येकाला मिळायला हवी, आणि ती संधी घेणाऱ्यानं शिकायलाही हवं; हे शिक्षण आज्ञापालनावरच विश्वास ठेवणाऱ्या शिक्षणव्यवस्थेत संपूर्ण क्षमतेनं मिळू शकत नाही. त्यासाठी विचारांची, व्यक्त होण्याची, बंडखोरीचीच केवळ नाही तर काहीना अक्षम्य वाटतील अशा चुका करण्याचीही संधी हवी, ती सहज उपलब्ध असणं, हे या माध्यमाचं वैशिष्ट्य आहे. अर्थात, हातात माध्यम आहे म्हणून सर्वांनीच ते चुका करण्याची संधी म्हणून वापरावं असं नक्कीच नाही. शिकत्या मनांना ती जागा मिळावी एवढंच आमचं म्हणणं आहे.

सोशल मिडीयाच्या मुक्त अवकाशाचा वापर महाराष्ट्रातले सुमारे सव्वाशे शिक्षक अत्यंत कल्पकतेनं आणि (बेमुर्वतपणे नाही तर) जबाबदारीनं करत आहेत. एकमेकांशी माध्यम-संवाद साधून त्यांनी ऑक्टिव टीचर्स फोरम नावाचा गट उभारलाय. या संवादमाध्यमातून ते एकमेकांना बालशिक्षणाचं मर्म उलगडून सांगत आहेत. ज्ञान-रचनावादी शिक्षणाची रचना आपापल्या शाळेत करत आहेत आणि त्या अनुभवाची देवाणघेवाणही करत आहेत.

या शिक्षकांनी एकमेकांना प्रत्यक्ष भेटण्याच्या इच्छेनं एक मेळावा आयोजित केला होता. सुमारे शंभर शिक्षक त्यासाठी आलेले होते, आणि तुम्हाला आश्चर्य वाटेल, पण हे सगळेच्या सगळे बालशिक्षणाच्या आनंदात रमलेले होते. तिथं काय घडलं, त्याबद्दल या अंकात तुम्ही वाचणार आहातच, पण त्यात व्यक्त न झालेली एक बाब आवर्जून सांगायला हवी. दोन दिवसांच्या या कार्यक्रमाला आलेल्या या शिक्षकांमध्ये भेदभावाचं वातावरण नव्हतं. तिथं विविध जातीधर्माच्या स्त्रिया होत्या, पुरुष होते. एरवी बघायला गेलं तर, खेड्याशहरातल्या सरकारी, खाजगी शाळांमधले शिक्षक होते ते, समाजकार्याचा, जग बदलवायला निघण्याचा अभिनिवेश अजिबात नव्हता, पण सहज स्वाभाविकपणानं जगातली सगळी सज्जन माणसं तिथं एकसमयावच्छेदेकरून जमली आहेत, असं वाटावं असा मनाचा मोकळेपणा तिथं नांदत होता. मुख्य म्हणजे कुणालाही दुसऱ्याच्या अज्ञानावर आपली हुशारी पेलायची नव्हती. उलट आपण काय काय केलं, कसं केलं, करताना काय चुकलं, ते कसं सुधारता येतं, हे ते एकमेकांना मनसोक्तपणे वाटत होते. सर्वजण एकमेकांसह व्याख्यानं, प्रयोग, चर्चा, गप्पाचेष्टा, अनुभवकथनात रमले होते. या शिक्षकांकडून त्यांच्या बालविद्यार्थ्यांना तर शिकायला मिळत असेलच; पण 'आता शिक्षण संपलं' असं वाटणाऱ्या प्रौढांनाही शिकण्याजोग्या गोष्टी आहेत, अशी अतिशय आनंदजाणीव होत राहिली. आनंदजाणीव म्हणायचं कारण, 'आपल्याला काहीतरी येत नाही' ही भावना अपराधाची खंत म्हणून तरी येते; किंवा आपल्याला येत नाही असं काहीच नाही, अशी अर्थहीन गर्वाची असू शकते; किंवा 'अरे खरंच की, चला शिकू या' अशी आनंदाचीही! इथल्या वातावरणात खंत करण्याला किंवा गर्वाला किंचितही जागा नव्हती.

ऑक्टिव टीचर्स फोरममध्ये जर राज्यातलेच काय देशातले सगळे शिक्षक सामील झाले, आणि तरीही त्यांच्यातला हा प्रसन्न संवेदनशील भाव कोळपला नाही, उलट साखरमिठासारखा विरघळला तर काय बहार येईल ना!

ज्ञानरचनावाद....

काय आहे आणि काय नाही?

नीलेश निमकर

गेल्या काही वर्षांत शिक्षणाच्या क्षेत्रात, विशेष करून प्राथमिक शिक्षणाच्या क्षेत्रात ज्ञानरचनावादाचा बराच बोलबाला आहे. रचनावाद, रचनावादी शिक्षणपद्धती असे शब्द वारंवार कानी पडतात. अनेकदा असे अनुभवास येते की या शब्दांचा अर्थ प्रत्येक जण आपल्याआपल्या सोयीने लावत असतो. शाळेत साधने वगैरे वापरून कृतियुक्त शिक्षण देणारे रचनावादाचे पुरस्कर्ते 'आमच्या शाळेत आम्ही रचनावादी पद्धत वापरतो' असे अभिमानाने म्हणताना दिसतात तर 'रचनावाद येण्याआधी पासून आम्ही तुम्ही सांगता त्या गोष्टी करतच होतो, तुम्ही त्याला फक्त नाव दिलेत' असे काहीजण म्हणताना दिसतात. काहीजण 'वर्तनवाद' विरुद्ध 'रचनावाद' अशी मांडणी करताना दिसतात. या मतमतांतरांमुळे बऱ्याच जणांचा गोंधळ होणे साहजिक आहे. त्यातून या विषयावर मराठीतून फारसे वाचायलाही मिळत नाही. म्हणून या लेखात रचनावादाची नेमकी संकल्पना काय आहे याची तोंडओळख करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. इथे एक बाब लक्षात घ्यायला हवी, ती म्हणजे, ही केवळ तोंडओळख आहे. या विषयाची व्याप्ती बरीच मोठी असल्याने अधिकचे वाचन करून, सहकाऱ्यांशी चर्चा करून रचनावादाची पुरेशी सखोल समज बनवणे शिक्षकांसाठी अत्यावश्यक आहे.

रचनावाद हा मुलांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेवर प्रकाश टाकणारा एक सिद्धांत आहे. माणसाचे मूल कसे शिकते, या जुन्याच प्रश्नाचे नवे, अधिक विस्तृत उत्तर देण्याचा प्रयत्न रचनावादाने केला आहे. मात्र अजूनही या प्रश्नाचे परिपूर्ण उत्तर आपल्या हाती आले आहे असे नाही. मात्र नवनव्या संशोधनांतून या विषयीच्या आपल्या ज्ञानात नित्यनेमाने भर पडत आहे हे नक्की. मुलांच्या शिकण्याबाबत रचनावादाचे काय म्हणणे आहे हे पाहण्याआधी, आपण शिकण्याबाबतचे रचनावादाच्या आधीचे सिद्धांत काय होते हे पाहणे गरजेचे आहे.

कोरी पाटी सिद्धांत

'मुलाचे मन म्हणजे कोरी पाटी त्यावर आपण हवे ते लिहू शकू' (याचेच दुसरे रूप म्हणजे 'मूल म्हणजे मातीचा गोळा') असा सिद्धांत अनेक वर्षे रूढ होता. अजूनही त्याचे पडसाद कुठे कुठे ऐकायला मिळतातच. बाहेरच्या जगाचे प्रतिबिंब किंवा छाप मुलाच्या 'रिकाम्या' मनावर उमटणे म्हणजे मूल शिकणे अशी कल्पना अनेक दिवस सर्वमान्य होती. पण हळूहळू लक्षात आले की प्रत्येक मुलाला 'आपल्याला हवे ते, हवे तसे, हवे तेव्हा' शिकवता येईलच असे नाही. एकाच वातावरणात वाढणारी किंवा एकाच शिक्षकाकडून शिकणारी सगळीच मुले सारखी शिकत नाहीत. जर मुलांची मने म्हणजे कोऱ्या पाट्या असल्या तर मुलांच्या शिकण्यात असा फरक पडायचे कारण नाही !

वर्तनवादाचा सिद्धांत - स्वरूप आणि मर्यादा

मुलांच्या शिकण्याबाबतच्या अजून एका सिद्धांताचे अधिराज्य शिक्षणाच्या क्षेत्रात अनेक वर्षे राहिले. तो म्हणजे वर्तनवादाचा सिद्धांत. आजही शिक्षणशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात हा सिद्धांत विस्ताराने अभ्यासला

जातो. मानसशास्त्र म्हणजे मनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र ही व्याख्या लोकांना भोंगळ वाटायला लागली कारण मनाच्या अस्तित्वाचा व स्वरूपाचा पुरावा देणे शक्य नव्हते. बारकाईने बघितले तर आपण एखाद्याच्या मनाबाबत जे आडाखे बांधतो ते त्याच्या वर्तनाच्या आधारे बांधतो. (उदाहरणार्थ, नितीनचे मन उदास आहे याचा आडाखा आपण 'तो तोंड पाडून बसलाय' 'बोलत नाहीये' असे त्याचे वर्तन पाहून बांधतो! कारण वर्तनाचे त्रयस्थपणे निरीक्षण करता येते.) त्यामुळे मग 'वर्तनाचा अभ्यास करणे म्हणजे मानसशास्त्र' अशी व्याख्या केली जाऊ लागली. या व्याख्येच्या शास्त्रीय असण्याचा दबदबा इतका होता की मानसिक अवस्था वा प्रक्रियांबद्दल बोलणे अशास्त्रीय गणले जाऊ लागले. वर्तनाचा अभ्यास करण्याच्या काळात प्राण्यांचे वर्तन अभ्यासण्याचे अनेक प्रयोग मानसशास्त्रज्ञांनी केले आणि प्राण्यांचे वर्तन आपल्याला हवे तसे बदलता येते हे सिद्ध करून दाखवले. वर्तनात

पिंजऱ्यात बंद असणाऱ्या एखाद्या उंदराला 'कळ दाबल्यावर अन्न मिळते' हे अपघाताने समजले, तर तो हवे तेव्हा कळ दाबून अन्न मिळवायला शिकतो. कळ दाबणे हे वर्तन अन्नाच्या बक्षिसामुळे उंदीर पुन्हा पुन्हा करतो. काही काळाने जर वारंवार कळ दाबून अन्न मिळाले नाही तर तो कळ दाबणे बंद करतो. कळ दाबणे आणि अन्न मिळणे यात जो संबंध जोडला जातो त्याला अभिसंधान किंवा Conditioning असे म्हणतात. वर्तनवाद्यांच्या मते अभिसंधान ही शिकण्यातील प्रमुख प्रक्रिया आहे.

बदल घडवण्याचे त्यांचे साधन होते बक्षिसे आणि शिक्षा ! एखादे वर्तन केल्यावर बक्षीस मिळाले तर प्राणी ते वर्तन पुन्हा पुन्हा करतो आणि शिक्षा मिळाली तर ते वर्तन करत नाही अशी ही ढोबळ व सहज दिसणारी मांडणी होती आणि म्हणून मग 'मुलाच्या वर्तनात शिक्षकाला अपेक्षित बदल घडणे म्हणजे शिकणे' अशी आपल्याला सुपरिचित असलेली शिकण्याची व्याख्या अस्तित्वात आली. वर्तनातील हा बदल कायमस्वरूपी टिकावा यासाठी पुन्हा पुन्हा सराव करणे गरजेचे आहे हेही लक्षात आले. प्राणिल स्वरूपाच्या गोष्टी मूल कसे शिकते हे सांगण्यात वर्तनवाद कमालीचा यशस्वी झाला. मात्र माणसाच्या मुलाचे शिकणे प्राण्यांपेक्षा कमालीचे गुंतागुंतीचे असते. त्याचे समग्र स्पष्टीकरण वर्तनवादाच्या आधारे करणे कठीण होऊ लागले.

मूल मातृभाषा (खरे तर परिसर भाषा म्हणायला हवे !) कशी शिकते हे सांगताना वर्तनवादी सिद्धांत अगदीच तोकडा पडू लागला. माणसाची भाषा ही एक अत्यंत गुंतागुंतीची चिन्हप्रणाली आहे. जगातल्या खऱ्या वस्तू, क्रिया, भावना, वस्तूचे गुणधर्म असे बरेच काही शब्दांच्या चिन्हांनी आपण दाखवत असतो. भाषेतील शब्द आणि तिच्या व्याकरणाचे नियम वापरून आपण मनातल्या मनात विचार करू शकतो. मातृभाषेचे नियम, व्याकरण, जटिल वाक्य-रचना एखादे

दोनतीन वर्षांचे मूल कसे शिकते, भाषा वापरून आपण विचार कसा करू शकतो, याचे उत्तर वर्तनवादी सिद्धांताला देता येईना.

तीन वर्षांच्या आयुष्याचे हे वाक्य पाहा - 'इथे झुरळ मरले आहे बघ.' या क्रियापदाचे 'मरले' असे भूतकाळातील रूप केले आहे. अर्थातच त्याच्या आसपासचे कोणीच हे रूप वापरत नाही. सगळेजण 'झुरळ मेले' असे रूपच वापरतात. मात्र लहानग्या आयुष्याच्या मनात मराठीचे व्याकरण आकार घेते आहे, त्यामुळे त्याने बसले, उठले यासारखे मरले असे रूप बनवले आहे. कोणीही कधीही न वापरलेले हे क्रियापदाचे रूप आयुष्याला कसे सुचले याचे स्पष्टीकरण वर्तनवादी सिद्धांताच्या आधारे देता येत नाही.

आकलनवाद

वर्तनवादी शास्त्रज्ञ भाषेकडे आणि विचारप्रक्रियेकडे फक्त एक वर्तन म्हणून पाहत असत. कारण विचार-प्रक्रिया अभ्यासायची तर मनाचे आणि मानसिक प्रक्रियांचे अस्तित्व मान्य करायला लागणार आणि ते नाकारूनच तर वर्तनवादाची सुरुवात झाली होती! या प्रश्नावर तोडगा म्हणून आकलनवादी विचार मांडले गेले. 'मूल भाषा कशी शिकते, हे केवळ अभिसंधान प्रक्रिया वापरून स्पष्ट करणे अशक्य आहे' अशी मांडणी नोआम चॉम्स्कीसारख्या भाषातज्ज्ञाने केली. माणसाची विचारप्रक्रिया म्हणजे वर्तन नाही, तर विचारप्रक्रियेचा प्रभाव वर्तनावर पडतो. विचार- प्रक्रिया ही मानसिक पातळीवर चालणारी क्रिया असल्याने, आकलनवादासोबत मानसिक-अवस्था व मानसिक-प्रक्रिया यांना मानसशास्त्राच्या अभ्यासात परत स्थान मिळाले. इथे एक लक्षात घेतले पाहिजे की आकलनवाद्यांनी वर्तनवाद पूर्णपणे नाकारलेला नाही, मात्र तो शिकण्याची समग्र प्रक्रिया उलगडण्यास तोकडा आहे, असे सप्रमाण दाखवून दिले आहे.

ज्ञानरचनावाद

मानसिक पातळीवरील कल्पना प्रक्रिया यांचा अभ्यास करणे मानसशास्त्रात पुन्हा एकदा दाखल झाल्यावर, शिकण्याची प्रक्रिया काय आहे हे उलगडून दाखवण्याला बराच वेग आला. त्यातूनच ज्ञानरचनावादाची कल्पना पुढे आली. मूल आपल्या मनातील जगाबाबतच्या धारणा (schema) आणि परिसरातून मिळणारा अनुभव यांच्यातील आंतरक्रियेतून स्वतःच्या ज्ञानाची रचना करत असते असा रचनावादाचा मध्यवर्ती विचार आहे. मूल आपल्या ज्ञानाची रचना कशी करते यावर ज्ञानरचनावाद बराच प्रकाश टाकतो. मूल अगदी जन्मापासून अवतीभोवतीचे जग समजून घेण्याचा प्रयत्न करते. वस्तू मुठीत पकडणे, तोंडात घालणे, वस्तू एकटक न्याहाळणे ही मुलाची जग समजून घेण्याची धडपड आहे असे ज्ञानरचनावादात मानले जाते.

एकदा का मुलाला भाषा अवगत झाली की ज्ञानाची रचना करण्याला मोठीच गती मिळते. शब्दांच्या आधारे मूल नव्या नव्या धारणा बनवते आणि अनुभव वाढला की बनलेल्या धारणा मोडून पुन्हा नव्याने बनवते. 'पुरुष' या शब्दाची एका मुलाची धारणा वाढत्या अनुभवाबरोबर कशी बदलत जाऊ शकते, याचे पियाजेंनी दिलेले उदाहरण आपण पाहू या. अर्थातच एका अतिशय गुंतागुंतीच्या प्रक्रियेचे हे काहीसे दोबळ वर्णन आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

१. सुरुवातीला 'बाबा' या शब्दाचा अर्थ पुरुष या शब्दासारखाच असतो. त्यामुळे सर्व पुरुषांसारख्या दिसणाऱ्या व्यक्तींना मूल बाबा म्हणते.
२. हळू हळू त्यातून आजोबा, दादा असे वयानुसार पडणारे काही गट वेगळे होतात. मग त्या त्या वयोगटातील व्यक्तींना मूल दादा वा आजोबा म्हणू लागते. या टप्प्यावर पुरुष या धारणेत किमान आजोबा, बाबा व दादा असे तीन गट आहेत.
३. काका, मामा अशी नाती लक्षात येऊ लागली म्हणजे मुलाची पुरुष या गटाची धारणा अधिक विस्तारते.
४. हळू हळू वाढत्या अनुभवाबरोबर पुरुष या शब्दाची मोठ्या माणसांच्या धारणेसारखी धारणा मूल बनवते.

मुलाने संकल्पना बांधण्याची ही नैसर्गिक प्रक्रिया आहे. आता वर्तनवादी दृष्टिकोनातून वरील घटना पाहायची झाली तर बाबा, दादा, आजोबा या शब्दांचे (खरे तर आवाजांचे) अभिसंधान वेगवेगळ्या वयाच्या व्यक्तींशी होते व त्यातून मूल हे वेगवेगळे शब्द उच्चारते असे म्हणावे लागेल. पण असे सुटे सुटे शब्द उच्चारणे हे काही मुलाची नात्यांबाबतची समग्र समज दाखवत नाही. मुलाच्या शिकण्याची प्रक्रिया उलगडण्यासाठी वर्तनवाद तोकडा पडतो म्हणजे काय याची या उदाहरणावरून कल्पना यावी.

महत्वाचा मुद्दा असा की ज्ञानरचनावादात मुलांच्या अनुभवाला

सहावीच्या वर्गात गुरुजींनी ऋण संख्या शिकवल्या, पूर्णांक संख्यांची बेरीज-वजाबाकी शिकवली आणि मुलांना उदाहरणे सोडवायला दिली. त्यांना असे दिसले की बऱ्याच जणांचा ऋण संख्यांच्या बेरीज-वजाबाकीत तर गोंधळ उडालाच, पण गंमत म्हणजे $४-३ = ?$ यासारख्या उदाहरणातही मुलांनी चुका केल्या होत्या. इयत्ता सहावीत येईपर्यंत सहजपणे येणाऱ्या वजाबाकीत मुलांनी का चुका केल्या ? आतापर्यंत नैसर्गिक संख्यांच्या आधारे वजाबाकीची जी धारणा मुलांनी बनवली होती ती पूर्णांक संख्यांच्या वजाबाकीच्या नियमांमुळे मोडून पडली आणि त्यामुळे आता वजाबाकीची नवीन धारणा बनेपर्यंत मुलांचा स्वाभाविकपणेच गोंधळ झाला. ही नवी धारणा बनेपर्यंत मुलांना वेळ द्यायला हवा असे ज्ञानरचनावादावर विश्वास असणारा शिक्षक म्हणेल.

शिकण्याच्या प्रक्रियेत मध्यवर्ती स्थान आहे. समृद्ध अनुभवांखेरीज मुले ज्ञानाची रचना करणार नाहीत असा ज्ञानरचनावादाचा विश्वास आहे. म्हणूनच अनेकदा हाताने करून शिकणे प्रभावी ठरते असा आपला अनुभव आहे. मात्र ज्ञानरचनावादी दृष्टीने शिकवण्यासाठी नेहमीच काही तरी हाताने करणे गरजेचे आहे हापण एक गैरसमज आहे. किंवा हाताने काहीतरी करायला दिले म्हणजे ज्ञानरचनावादी दृष्टीने शिकवले असे होत नाही. ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोन विकसित झाला म्हणजे शिक्षकांच्या शिकवण्यात एक नेमकेपणा येतो, प्रत्येक मुलाची ज्ञानरचनेची प्रक्रिया वेगळी असल्याचे लक्षात आल्याने शिकवण्यात जी लवचीकता येते हे महत्वाचे आहे.

अजून एक महत्वाचा मुद्दा ज्ञानरचनावादातून पुढे येतो. तो म्हणजे मुलांच्या धारणा एकदम बनत नाहीत तर त्या बनतात, मोडतात आणि पुन्हा नव्याने बनतात. त्यामुळे आपण जसे सांगू तसेच्या तसे मूल ग्रहण करेल अशी अपेक्षा करणे चुकीचे ठरते. इयत्ता आठवीत मुलाने तयार केलेली सूर्यमालेसारखी अणूची धारणा (म्हणजे मध्ये केंद्रक आणि भोवती फिरणारे इलेक्ट्रॉन अशी) आणि प्रत्यक्ष अणूची रचना यात मोठेच अंतर आहे. पण म्हणून आपण आठवीच्या मुलाची धारणा चुकीची म्हणत नाही. तर अणूची संकल्पना समजून घेण्यातली ती एक अनिवार्य पायरी मानतो. म्हणजेच ज्ञानरचनावादात मुलांच्या तथाकथित चुकांकडे शिकण्यातली एक पायरी म्हणून बघितले जाते.

आत्तापर्यंत केलेल्या विवेचनावरून कुणी विचारेल, 'जर मूल स्वतःच ज्ञानाची रचना करणार असेल तर शिकवणाऱ्यांचे काय काम?' मात्र हा ज्ञानरचनावादाचा विपर्यास होईल. ज्ञानरचनावादात मोठ्यांसोबतच्या आंतरक्रियेलाही महत्वाचे स्थान आहे. ज्ञानरचनावाद ही संकल्पना जशीजशी विकसित होत गेली तसेतसे मोठ्यांच्या सहभागाचे महत्त्व अधिकाधिक पुढे आले. भाषा हे महत्वाचे साधन बऱ्याच प्रमाणात मोठ्यांशी झालेल्या आंतरक्रियेतूनच मुलांना मिळते. मूल ज्या समाजात वाढते त्या समाजातून मिळालेली भाषा हा मुलांच्या ज्ञानरचनेतील महत्वाचा घटक आहे.

तसेच एखाद्या मुलाची ज्ञानाची सध्याची धारणा लक्षात घेऊन तिथून कोणत्या नव्या धारणेपर्यंत मूल मोठ्यांच्या मदतीने पोहचू शकेल

उदाहरणार्थ एखादे मूल अपूर्णाक शिकते आहे. अपूर्णाकांची मूलभूत कल्पना (आकृती पाहून अपूर्णाक लिहिणे वगैरे), अपूर्णाकांचे वाचन, लेखन या बाबी त्याला स्वतंत्रपणे येत असल्या तरी दोन अपूर्णाकांमधला लहान मोठेपणा ठरवायला त्याला लगेच जमेल असे नाही. काही दिवस निरनिराळ्या अपूर्णाकांच्या जोड्यांवर शिक्षकांच्या मदतीने, शैक्षणिक साधने वापरून काम केले म्हणजे मग लहान-मोठेपणा ठरवणे मुलांना शक्य होऊ लागते.

याचा अंदाज शिकवणाऱ्याला घ्यावा लागतो.

ज्ञानरचनावादाचे काही पैलू आपण पाहिले. ते एका दृष्टिक्षेपात पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

१. मुले आपल्या ज्ञानाची रचना स्वतः करतात. या रचनेसाठी त्यांना विविध समृद्ध अनुभव मिळणे गरजेचे आहे.
  २. 'हाताने करून शिकणे' हा ज्ञानरचनावादातील महत्वाचा भाग आहे.
  ३. मुलांच्या चुकांकडे त्यांच्या शिकण्यातली महत्वाची पायरी म्हणून पाहायला हवे. ज्ञानरचनावादात मुलांच्या व्यक्तिगत विचाराला आदराचे स्थान आहे.
  ४. मुलांच्या ज्ञानरचनेत मोठ्यांच्या सहभागाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मुलाला शिकण्याच्या विशिष्ट टप्प्यावर काय आणि कशी मदत करावी याचे भान शिकवणाऱ्या माणसाला असावे लागते.
- ज्ञानरचनावाद हा शिकण्याबाबतचा सिद्धांत बराच प्रगत असला तरी तो शिकण्याच्या प्रक्रियेचे समग्र वर्णन करत नाही. शिकण्याच्या इतर सिद्धांतांप्रमाणेच तोही एक आंशिक सिद्धांत आहे. पण मुलांच्या शिकण्याचे बरेच नवे आयाम या सिद्धांतामुळे आपल्यासमोर आले हे खरे. शिकवताना शिक्षकाला अनेक सिद्धांतांचा एकत्र आधार घेऊन शिकवावे लागते. हे वास्तव लक्षात घेता शिकण्याबाबतचे सर्वच सिद्धांत अभ्यासून, पचवून डोळसपणे शिकवता येणे हे चांगल्या शिक्षकाचे लक्षण आहे.

नीलेश निमकर

'क्रेस्ट' या शिक्षणसंस्थेचे संचालक, गेली वीस वर्षे आदिवासी मुलांसाठी भाषा आणि गणित विषयांमधले काम. राज्य शिक्षण संस्थेत शैक्षणिक सल्लागार म्हणून कार्यरत.

nilesh.nimkar@quest.org.in

ही आहे उजेडाची पेणी

गीता महाशब्दे

महाराष्ट्रातल्या शिक्षणाने उभारी धरावी म्हणून शासकीय संस्थांकडून दोन हजार दहा साली अनेक उपक्रम राबवले गेले. त्यात शिक्षक-प्रशिक्षणे, पाठ्यक्रम-रचना, मूल्यमापन-निकष, राज्यपातळीवरील सर्व संस्थांची जोडणी अशा अनेक गोष्टींचा समावेश होता. समविचारी शिक्षकांच्या गटाची उभारणी करणारा प्रकल्प महाराष्ट्राचे त्यावेळेचे राज्यप्रकल्प संचालक नंदकुमार यांनी सुचवला होता. चांगले काम करणाऱ्या शिक्षकांकडून राज्याने शिकावे, प्रत्येक बालकापर्यंत पोहोचण्यासाठी त्यांना प्रोत्साहन द्यावे; तसेच अशा शिक्षकांनी एकमेकांच्यात विचार-अनुभवांची देवाणघेवाण करावी, आपल्याप्रमाणे आणखी शिक्षक प्रेरित करावेत; अशा अत्यंत खुल्या दृष्टिकोनातून त्यांनी राज्य पातळीवरील संस्था, अधिकारी व शिक्षकांच्या एकत्र कार्यशाळा घ्यायलाही तेव्हा सुरुवात केलेली होती.

इतरत्र सामान्यपणे वापरली जाणारी प्रशिक्षण कार्यक्रमाची रचना बदलायला हवी, याबाबत सर्वांचे एकमत होते. एका तज्ज्ञाने शंभरांना शिकवावे, मग त्या शंभरातल्या प्रत्येकाने आणखी शंभरांना अशा प्रकारे प्रशिक्षणे होत असत. त्याऐवजी महाराष्ट्रासारख्या अवाढव्य राज्यात वापरता येईल अशी एक सशक्त पर्यायी रचना - बीज-प्रात्यक्षिक रचना (डेमो सीड मॉडेल) - विकसित करण्यास सुरुवात केली गेली. या रचनेनुसार प्रशिक्षणे करायची तर अधिक सखोल व अधिक अर्थपूर्ण काम करणाऱ्या बऱ्याच जास्त लोकांची गरज समोर आली. राज्यातील अनेक चांगल्या शिक्षकांना यात सामावून घ्यायला हवे असे

ठरवले गेले. त्यासाठी अशा शिक्षकांसमवेत बैठकाही झाल्या. यापूर्वीही अशा कामांमध्ये शिक्षकांना सहभागी करून घेतले जातच होते, परंतु ते केवळ प्रातिनिधिक स्वरूपात. आता अशा प्रेरित शिक्षकांचे गट मोठेमोठे होऊ लागले. शिक्षकांच्या चांगल्या कामाचे कौतुक करणे, प्रोत्साहन म्हणून शिक्षकांना उपयोगी पडतील अशी पुस्तके भेट देणे (प्रिय बाई, वेचक वेधक इ.), त्यांचे काम समजून घेणे व त्या कामाचे सार्वत्रिकीकरण करण्याच्या कामात त्यांना सहभागी करून घेणे याला सुरुवात झाली. मुंबई-पुण्यात अनेक कार्यशाळा तर झाल्याच, पण गावोगावी जाऊनही अधिकारी व शिक्षकांच्या कार्यशाळा होऊ लागल्या. त्यांना प्रेरणा देणे, त्यांच्या अनुभवातून शिकणे आणि त्यांच्या सहभागाने राज्यातील शिक्षणप्रक्रिया पुढे नेणे असे तिहेरी काम जोमाने सुरू झाले.

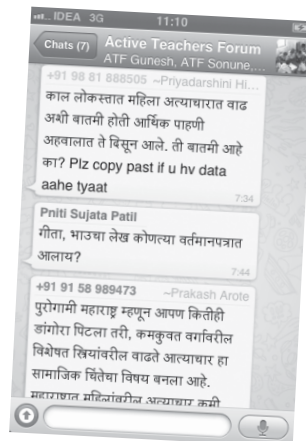
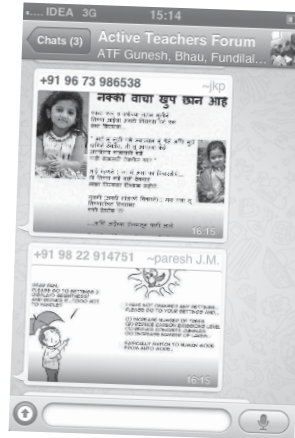
अत्यंत चांगल्या पद्धतीने सुरू झालेले हे व्यापक काम त्यानंतर काही कारणांनी बंद पडले. मुख्यमंत्री, शिक्षणमंत्री, शिक्षण सचिव, नवे राज्यप्रकल्प संचालक यांना वारंवार विनंती करतूनही ते पुन्हा सुरू केले गेले नाही.

शासकीय पातळीवर काम थांबले खरे, पण या काळात काही महत्वाच्या गोष्टी घडून बसल्या होत्या. चांगले काम करणारे प्रेरित शिक्षक व अधिकारी एकत्र आले तर काय घडवू शकतात हे सर्वांनी अनुभवलेही होते. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातील शाळांमध्ये सकस काम करणाऱ्या शिक्षकांना एकटे वाटणे आता कमी होऊ लागले होते. आपण एकमेकांच्या संपर्कात राहू आणि आपापल्या शाळांसाठी व विद्यार्थ्यांसाठी उत्तम काम तर करूच, पण इतर शिक्षकांनाही मदत करू असे या शिक्षकांनीच ठरविले. त्यातून वर्धा येथील सेवामात आश्रमात स्वखर्चाने 'सर्वांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण' संमेलनही २०१२ मध्ये झाले. यात शिक्षणाशी संबंधित विविध घटकांवर, अभ्यासविषयांवर चर्चा

झाल्या, शिवाय महाराष्ट्रातील शिक्षणवास्तव उजळून कसे टाकता येईल-याचा मार्गक्रमही आखला गेला. शासन आपल्याबरोबर असेल तर योजना अ, नसेल तर योजना ब यांचीही आखणी झाली.

हे झाले तरी एकमेकांच्या सतत संपर्कात राहणे शिक्षकांना सहज जमण्यासारखे नव्हते. इमेलवरून काही देवाणघेवाण चालू होती. फेसबुकवर ऑक्टिव टीचर्स फोरम नावाचे पेजही सुरू झाले होते. पण इंटरनेटची उपलब्धता, रेंज मिळणे अशा अनेक तांत्रिक अडचणींमुळे ते फारसे प्रभावीपणे होत नव्हते. अर्थात, फोनवरून बरेचजण एकमेकांच्या संपर्कात होतेच. काही प्रत्यक्ष भेटतही होते.

गेल्या दोन वर्षांत स्मार्ट फोनची सर्वत्र चलती झाली, आणि या शिक्षकांच्या इच्छेने पुन्हा उभारी धरली. विजेची टंचाई असणाऱ्या व इंटरनेटच्या वेगाला मर्यादा असलेल्या भागात काम करणाऱ्या या एकांड्या

शिलेदारांची एकमेकांच्या संपर्कात राहण्याची भूक इतकी जबरदस्त होती की पुण्या-मुंबईतील लोकांच्याही आधी अनेक शिक्षकांनी स्मार्ट फोन घेतले.

भाऊसाहेब चासकर हे याच गटातील अत्यंत उत्साही, प्रयोगशील आणि तळमळीने काम करणारे शिक्षक आहेत. शिक्षणाशी आणि मुलांशी बांधिलकी मानणारी एक प्रेरित टीम भाऊंच्या संपर्कात होती. या सर्वांनी पुढाकार घेऊन व्हॉट्सअपवर ऑक्टिव टीचर्स फोरम चालू केला. या गटाने मग मागे वळून पाहायचेच नाही असे ठरवले. ह्याचे श्रेय भाऊ चासकरांना द्यायला हवे, पण आपण त्यांना जर ते देऊ केले तर ते म्हणतात, **उबंटू!**

उबंटू म्हणजे I am, because we are!

ऑक्टिव टीचर्स फोरमवर जास्तीत जास्त संख्या शासकीय शाळांमधल्या शिक्षकांची आहे, पुढाकारही त्यांचाच आहे. अर्थात त्याशिवाय अनुदानित शाळांमधील काही शिक्षक, काही शासकीय अधिकारी, शिक्षणकर्मी, इतर संस्थांमधील तज्ज्ञ असे सगळेच यात आहेत. स्मार्ट फोन आणि व्हॉट्सअपमुळे अधिकाधिक लोक जोडले जाऊ लागले आहेत. या फोरमवर कधी एखादी आवश्यक माहिती एकमेकांपर्यंत पोचवली जाते, कधी आपल्या कामाचे फोटो, कधी गरमागरम चर्चा तर कधी हलक्याफुलक्या गप्पाही. या नव्या माध्यमाला आता इतका प्रतिसाद मिळायला लागला, की व्हॉट्सअपचा आणखी एक गट तयार करावा लागला.

सतत एकमेकांशी संवाद होताहोताच त्यांना प्रत्यक्ष भेटण्याचीही आस लागली. 'आपण एकमेकांना व्हर्च्युअल जगात सतत भेटतो, पण आपल्यातील अनेकांनी एकमेकांना प्रत्यक्ष पाहिलेलेही नाही, आता एकदा भेटूया' अशा चर्चेनंतर भाऊप्रभृतींनी लगेच एका संमेलनाची आखणी केली. आणि तसे संमेलन झालेही.

पहिला आणि दुसरा असे व्हॉट्सअपचे दोन गट तयार झालेलेच आहेत, पण या दोहोंना आता एकत्र आणले पाहिजे, आणखी लोकांना यात सामावून घेतले पाहिजे ही नवी गरज आता निर्माण झाली आहे. एकीकडे तंत्रज्ञान कामाला हातभार लावते, काम भराभर पसरवते, तशा तंत्रज्ञानाच्या मर्यादाही समोर येताहेत. आणखी मोठा गट तयार करता येणारे 'टेलिग्राम' हे नवे तंत्रज्ञान वापरायला सध्या सुरुवात केलेली आहे, पण त्यालाही मर्यादा आहेत. लवकरच त्याही समोर येतील.

काही काम करायचे तर ते सर्वांच्या सहभागाने, एकमताने. मग येणाऱ्या अडचणींवरही एकमेकांच्या मदतीने मार्ग काढायचे, अशा पद्धतीने काम करणारा हा ऑक्टिव टीचर्स फोरम महाराष्ट्रातल्या शिक्षणाला आणखी पुढे नेईल यात शंका नाही.

(ऑक्टिव टीचर्स फोरम या गटामध्ये सहभागी होण्यासाठी आपण टेलिग्राम हे सॉफ्टवेअर आपल्या स्मार्ट फोनवर डाऊनलोड करून गटाशी जोडून घेऊ शकाल. अधिक माहितीसाठी संपर्क :

भाऊसाहेब चासकर bhauchaskar@gmail.com

उबंटू! अर्थात आय अॅम् बि काँज वुई आर!!

(उबंटू ही मूळ आफ्रिकन संकल्पना आहे.)

आफ्रिकेत मानववंशशास्त्रज्ञांनी एक प्रयोग केला. संस्कृतीकरण (civilization) न झालेल्या दूर जंगलातल्या आदिवासी मुलांना त्यांनी एकत्र केले. त्यांना सांगितले की, समोर काही अंतरावर ताज्या रसरशीत फळांनी भरलेली एक परडी ठेवलीये. तुमच्यापैकी जे कोणी वेगाने धावत जाऊन परडीला शिवेल, त्याला/तिला ही सारी फळे मिळतील. एक रेषा आखून तिच्यावर मुलांना उभे केले होतेच.

'गेट सेट गो...' झाले. शास्त्रज्ञांना वाटले होते, फळे मिळवण्यासाठी सगळी मुले आपापल्या परीने जोराने धावतील. जिंकण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करतील... एकमेकाला मागे टाकण्याचा प्रयत्न होईल... शास्त्रज्ञांना इथे मोठाच धक्का बसला! त्यांचा साफ अपेक्षाभंग झाला.

शर्यत सुरू झाल्यावर सगळ्या मुलांनी एकमेकांना स्पर्धक मानण्याऐवजी एकमेकांच्या हातात हात घेतला! सगळेजण सोबत, हळुवार पावले टाकत फळांच्या परडीपाशी पोहोचले. सगळ्यांनी मिळून ती परडी उचलून घेतली. एकमेकांना देत सगळ्यांनी ती फळे वाटून घेतली.

शास्त्रज्ञ मुलांच्या या कृतीने चक्रावून गेले. 'असे का वागलात तुम्ही?' असा प्रश्न त्यांनी मुलांना विचारला. तेव्हा मुलांनी दिलेले उत्तर लाखमोलाचे होते. मुले म्हणाली, उबंटू! ते न कळल्याने शास्त्रज्ञ पुरते गोंधळून गेले. दुभाषाच्या मदतीने प्रचंड उत्सुकतेने शास्त्रज्ञांनी 'उबंटू म्हणजे काय?' असे विचारले. तेव्हा त्या मुलांनी खुलासा केला. आम्ही या इथे दूर जंगलात राहतो. निसर्गात जसा एक घटक दुसऱ्या घटकावर अवलंबून आहे तसेच आमचेही आहे. आम्ही सगळे एकमेकांपासून वेगळे नाही. माणुसकीच्या धाग्याने आम्ही गुंफलेलो आहोत. आमचे अस्तित्व एकमेकांवर अवलंबून आहे! आम्ही सारे एकमेकांसोबतच आहोत. आम्ही एकमेकांच्या पुढे जाण्याचा प्रयत्न कशाला करू? Ubuntu means 'humanity to others. It also means 'I am what I am because of who we all are'.

ऑक्टिव टीचर्स फोरमची विचारदृष्टी हीच आहे, त्यानुसारच त्यांचे कामकाज सुरू आहे. यातले सारे लोक जमिनीवर पाय रोवून काम करणारे प्रयोगशील शिक्षक आहेत. नवनिर्माणाचे शिलेदार. इथे कोणी नेता नाही. सारेच कार्यकर्ते आहेत. राज्यभरातील शिक्षकांनी एकमेकांसोबत राहून एकमेकांना समृद्ध करण्याला इथे प्राधान्य दिले जाते. एकमेकाचे सहअस्तित्व स्वीकारून एकमेकाला समजून घेत, कामे तपासत, त्यातल्या उणिवा- अडचणी दूर करत, परस्पर सहकार्याने, समूहभावनेने गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाकडे जाण्याचा हा प्रवास ही सारी मंडळी करत आहेत.

भाऊसाहेब चासकर

नंदकुमार

ऑक्टिव टीचर्स फोरम हा 'व्हॉट्सअप' वरचा मुख्यतः शिक्षकांचा गट आहे. मीही या गटाचा एक सभासद आहे. इथे दिवसातून शंभरेक संवाद झडतातच. (मात्र 'कट-पेस्ट' करायला परवानगी नाही. त्यामुळे हे संवाद खरेच असतात, त्यात एकमेकांच्या कामाचं कौतुक जसं असतं तसं उचकवणंही असतं.) या संवादांमधून रचनावादी शिक्षण, वर्तनवादी शिक्षण, सरकारची धोरणं, प्रत्यक्ष शाळांमधलं वास्तव, शिक्षक-प्रशिक्षणांवरची समीक्षा यावर गंभीर चर्चा असतात. यातले अनेक शिक्षक वृत्तपत्रांमध्ये लिहितात, काही कविता करतात, काही चित्रं काढतात. अनेकजण संगणकावर उत्तम व्याख्यानं तयार करू शकतात. विद्यार्थ्यांना शिकवणं आणि आपण शिकणं यात तर सारी मंडळी मुरलेली आहेत.

व्हॉट्सअपवरची अनेक पत्रं माझ्या डोळ्यांपुढे आहेत.

१) एका शिक्षकांनं त्याच्या शाळेत वर्गातल्या सर्व मुलांना चित्रं दिसावीत म्हणून संगणकाचा पडदा बत्तीस इंचाईतका मोठा करून घेतला. त्यासाठी लोकांकडून मदत मिळविली.

२) सातारा जिल्ह्यातील एका शाळेतल्या मल्लखांबपटूंचे आणि जिम्नॅस्टिक खेळाडूंचे खेळ त्यांच्या शिक्षकांनं रेकॉर्ड करून इतरांना पाहण्यासाठी पाठवले. अशा अनेक शाळांवर आधारित 'शाळा भेट' या मालिकेमधील काही भाग यू ट्यूबवर बघता येतील.

३) एका पत्रकार सभासदानं त्याच्या ब्लॉगवरील लेख पाठवले होते. त्यानं नुकतीच जपानला भेट दिली. तिथल्या लोकांची वाहतुकीसंदर्भातील जाणीव (आणि उगीच आवाज करत करत पुढे जाण्याची इथल्या चालकांची आवड), तिथल्या आणि इथल्या नद्यांची स्वच्छता

याबद्दल लिहिलं होतं. पर्यावरणाच्या संदर्भातले बरेच मुद्दे यानंतरच्या चर्चेत पुढे आले होते. ही चर्चा अनेक शाळांच्या वर्गामधूनही नक्कीच झाली असणार. 'आटपाडीचे शापित आड' यांची शिवाजी महाराजांच्या काळात सुरू झालेली कहाणी..., आजच्या काळात त्यांचा उपयोग सांडपाण्याच्या टाक्या म्हणून होईपर्यंत इथे सांगितली जाते.

४) एका शिक्षिकेनं स्वतःच्या बालपणात वाचायची सवय कशी लागली याबद्दल लिहिलं आहे. मग पुढची चर्चा मुलांना वाचायची आवड कशी लावावी इथपासून, आपापल्या वाचायच्या सवयी, आपल्या स्वतःच्या पुस्तकांच्या संग्रहापर्यंत गेली.

५) पालकनीतीच्या अंकाच्या इ-प्रती शिक्षकांना पाठवल्या गेल्या, तेव्हा सभासदांनी आपले इ-पत्ते पाठवून त्यासाठी मागण्या नोंदवल्या.

६) सरकारी पत्रकांबद्दलची माहिती या गटाला अगदी झटकन मिळते.

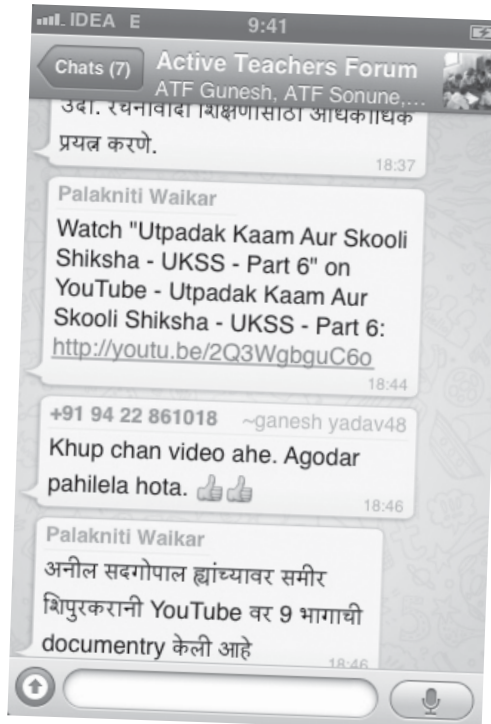
७) संगणकीय कौशल्यं एकमेकांकडून पटकन देता घेता येतात. सध्या 'टेलिग्राम' वापरण्याबद्दल काम चालू आहे. ते वापरून बघूनच फायदे-तोटे निश्चित होतील. व्हॉट्सअपच्या गटासाठी पन्नासची मर्यादा असते ती टेलिग्रामवर दोनशेपर्यंत वाढते, १ जीबी पर्यंत माहितीची देवाणघेवाण इथे चालते पण याचा वेग अद्याप कमी आहे.

सोशल मिडीयाच्या या वातावरणात एकमेकांपासून लांब लांब राहणाऱ्या लोकांना संपर्कात राहणं सहज शक्य झालं, महाराष्ट्रातल्या जवळजवळ सर्व जिल्ह्यांमधले शिक्षक या संमेलनासाठी येऊन एकत्र भेटले, ते हा व्हॉट्सअप गट असल्यामुळेच!

भाषा एक असली म्हणजे झालं, बाकी तुमचं राहण्याचं ठिकाण किती का दूर असेना ! स्मार्ट फोन आणि नेट-पॅक यांची किंमत आता शिक्षकांच्या आवाक्यात आली आहे. समविचारी शिक्षक याचा उपयोग करून आता एकमेकांशी संवाद करू लागलेत. वैयक्तिक

संवादात त्यांच्या कामाचं क्षेत्र आपोआप आलेलं आहे. कृतिशील शासनाला याचा उपयोग शिक्षक-प्रशिक्षणासाठी, त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी करता येईल.

मुलांना मिळालेल्या शिक्षणहक्कांमध्ये बालक केंद्रा शिकणाची आवश्यकता व्यक्त केलेली आहे. एक पायरी पुढे जाऊन त्याचं रूपांतर शिक्षक केंद्रा प्रशिक्षणात व्हायला हवं. शिक्षकांना मुळातच जर गणिताची भीती वाटत असेल तर मागं पडणाऱ्या मुलांना शिकवायला त्यांनी कितीही जास्तीचा वेळ काढला, तरी त्यातून गणित विषय आवडायला लागणार नाही. इथं शिक्षकांची गणिताची भीती घालवणं हीच गरज

आहे. 'पहिली दुसरीच्या वर्गांना गणित शिकवणं हे सोपं काम आहे, ते काय कुणीही करू शकतं' या मूळ विचारातच गडबड आहे. गणिताच्या पायऱ्या शिकवणं आणि संकल्पना शिकवणं यात फरक आहे. गणित शिकवण्याच्या क्षमतेचा एकच तुकडा वापरून ते शिकवलेली काय होतं, ते आपण 'असर' अहवालात नेहमीच पाहिलेलं आहे.

शिक्षककेंद्री प्रशिक्षण द्यायचं तर त्यासाठी आधी शिक्षकांकडून तशी मागणी यायला हवी, शिक्षकांना आपल्याला अमुक एक येत नाही ही जाणीव झाली; आणि व्यवस्थेनं ते मान्य केलं तरच हे होऊ शकतं. बहुतेक शिक्षकांना त्यांच्या निवडीनुसार प्रशिक्षण हवं आहे, असं भाऊ चासकर सांगतात. पण राज्यशासनानं तशी इच्छा आणि तयारी अजून तरी दाखवलेली नाही, ते होईपर्यंत शिक्षणहक्क प्रत्यक्ष मिळण्याची अपेक्षाच नको ! असा शिक्षणहक्क मिळवण्यासाठीच या शिक्षकांनी ॲक्टिव टीचर्स फोरम आकाराला आणला आहे.

नवं काय ?

हे जे महाराष्ट्रात घडतं आहे, म्हटलं तर त्यात नवं काय आहे ? कृतिशील शिक्षक इथं पूर्वीपासून होतेच, त्यांचे गट असणं हेही काही नवं नाही. हे संपर्कमाध्यम तेवढं नवं आहे. अमरावती, अकोले, संगमनेर इथे असे गट केव्हापासूनच काम करत आहेत. पण एकमेकांना भेटायचं तर ते वेळखाऊ, खर्चिक काम होतं. लांबचे लोक लांबच राहत. फेसबुक आल्यावर ते काहीसं शक्य झालं होतं, तरी त्यासाठी संगणक हवा, वीज हवी. आणि मुख्य म्हणजे नेट मिळायला हवं. इतर कामातून उठून संगणकासमोर बसायलाही हवं. या मर्यादा आता राहिलेल्या नाहीत.

'काही तरी चांगलं' करण्याच्या वृत्तीला आता स्मार्ट फोन व नेट पॅक यांच्या शोधाचा हातभार लागतोय. काही अर्थपूर्ण करण्याचं समाधान एखाद्याला समजलं, की तसं अर्थपूर्ण काम पुनःपुन्हा केलं जातं. त्यातून आपोआप कामगिरी सुधारते, अधिक चांगली होते. ही अधिक चांगल्याची प्रेरणा मिळालेले म्हणून या मंडळींना 'प्रेरित' म्हणून ओळखलं जातं.

ज्यांचं काम आसपासच्या परिस्थितीवर आणि मिळणाऱ्या पगारावर अवलंबून असतं, ती मंडळी वेगळी असतात. पण दुसऱ्यांच्या वागण्यापेक्षा, परिस्थितीपेक्षा, स्वतःच्या 'समाधानाला' अनुसरून काम करणाऱ्या स्वयंप्रेरित मंडळींना एकमेकांच्या संपर्कात राहायला या नव्या मीडियाचा भरपूर उपयोग नक्कीच झालेला आहे. परिस्थितीतून येणाऱ्या निराशेला तोंड द्यायलाही त्यांना त्याची मदत होते. या उपक्रमाला किंवा संवादवृत्तीला शासनानंही प्रोत्साहन द्यायला हवं. या प्रयत्नातून अतिशय उत्तम शिक्षणसाहित्य निर्माण होत आहे; त्याचा, प्रशिक्षणाच्या मागण्यांमधून सुचवलेल्या विषयांचा, उपक्रमांच्या कल्पनांचा उपयोग शासनानं करून घ्यायला हवा.

नंदकुमार

शिक्षणाबद्दल विलक्षण आस्था असलेले एक आय. ए. एस. अधिकारी. एस. सी. इ. आर. टी.चे माजी संचालक, सर्व शिक्षा अभियानाचे माजी राज्य प्रकल्प संचालक, उच्चपदांवर काम करत असतानाच प्रत्यक्ष शाळेत काम करणाऱ्या हजारो शिक्षक-अधिकाऱ्यांशी सतत संवाद साधत, हसतखेळत त्यांना प्रेरणा देण्याबाबत प्रसिद्ध.

nand41@yahoo.com

गीता महाशब्दे

नवनिर्मिती लर्निंग फाँडेशन संस्थेच्या संचालिका, गेली वीस वर्षे शिक्षण-क्षेत्रात कार्यरत. अनेक राज्यांमध्ये गणिताच्या सार्वत्रिकीकरणाचा 'सक्रिय जनगणित' हा कार्यक्रम यशस्वीपणे राबवण्यात पुढाकार.

geetamahashabde@gmail.com

भाऊसाहेब चासकर

ॲक्टिव टीचर्स फोरमचे समन्वयक सतरा वर्षे प्रयोगशील शिक्षक म्हणून कार्यरत. प्राथमिक शिक्षणात सातत्याने वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयोग. अनेक गौरव पुरस्कार प्राप्त. राज्यभरातील शिक्षकांच्या क्षमता-बांधणीसाठी प्रयत्नशील. शिक्षण क्षेत्रातील मान्यवर तज्ज्ञांची-अभ्यासकांची व्याख्याने, चर्चासत्रे, शिबिरे आयोजित करण्यासाठी सतत पुढाकार.

bhauchaskar@gmail.com

असं झालं संमेलन...

संमेलनाचा पहिला दिवस

सतत व्हॉट्सअपवर एकमेकांना भेटणारे, तावातावाने चर्चा करणारे, हलकीफुलकी थडामस्करी करणारे शिक्षक, अधिकारी, तज्ज्ञ, पत्रकार, समुपदेशक, संपादक इ. लोक प्रत्यक्ष कसे दिसतात, कसं काम करतात हे पाहण्याची संधी या संमेलनात मिळणार होती. त्यामुळे सर्वांची उत्कंठा शिगेला पोहोचली होती. ज्यांचे प्रोफाइल फोटो इंटरनेटवर नाहीत, त्यांना भेटताक्षणी ओळखण्यातली मजाही काही और होती.

‘या संमेलनाचे संयोजक कोण?’ या प्रश्नाचं उत्तर संमेलन संपलं तरीही मिळालं नाही, हे या संमेलनाचं महत्वाचं यश होतं. महाराष्ट्रातल्या ॲक्टिव्ह टिचर्सनी उत्स्फूर्तपणे व्हॉट्सअप गट सुरू केला, ‘मला यात घ्या’ असं म्हणणाऱ्या प्रत्येकाला आत घेतलं, ‘दोन दिवस भेटूया’ असं तितक्याच उत्स्फूर्तपणे ठरलं, ‘ज्ञानरचनावादी शिक्षण या विषयावर चर्चा करूया’ अशी एक सहज सूचना आली आणि एमकेसीएलचं* साहाय्यही मिळालं. भाऊसाहेब चासकर व्हॉट्सअप गटाचे व्यवस्थापक म्हणून त्यांची जबाबदारी थोडीशी जास्त इतकंच. (*सामाजिक विकासासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणारी- महाराष्ट्र ज्ञान महामंडळ मर्यादित - एमकेसीएल - ही महाराष्ट्र शासन पुरस्कृत पब्लिक लिमिटेड कंपनी आहे. शिक्षण क्षेत्रात नवी उंची गाठणं, अध्यापनात माहिती तंत्रज्ञानाचा अंतर्भाव करणं, याखेरीज आकलन व शिक्षण व्यवस्थापन-प्रक्रिया व त्यान्वये एकूणच सामाजिक-आर्थिक सुधारणा प्रक्रिया हा एमकेसीएलचा उद्देश आहे.)

पहिल्या दिवशीचा कार्यक्रम अगदी ठरल्या वेळेला सुरू झाला. मंचावर फक्त १-२ खुर्च्या, प्रत्येक सत्राच्या आवश्यकतेनुसार मंचाची रचना, हारतुरे नाहीत, औपचारिक उद्घाटन सोहळा नाही, या गोष्टी येथील अनौपचारिकता अधोरेखित करीत होत्या.

अलिबागच्या सृजन शाळेच्या मुख्याध्यापिका सुजाता पाटील यांनी सर्वांचं स्वागत केलं. भाऊ चासकरांनी गटाच्या वतीनं फोरम तयार करण्यामागचा विचार आणि संमेलन भरवण्यामागची भूमिका सर्वासमोर मांडली.

पहिल्या सत्रात किशोर दरक यांच्या ‘शिक्षणातील पाठ्यपुस्तकांचे स्थान’ या विषयावरील मांडणीनं पाठ्यसाहित्याकडे पाहण्याची समग्र दृष्टी दिली. पाठ्यपुस्तकांबाबतच्या धोरणांचा इतिहास त्यांनी श्रोत्यांसमोर मांडला. १९५२-५३ चा मुदलियार कमिशनचा अहवाल, १९६४-६६ चा कोठारी कमिशनचा अहवाल, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ या सर्वांनी, एकाच विषयासाठी, एकाच इयत्तेसाठी, अनेक पाठ्यपुस्तकं असण्याची गरज शिक्षणशास्त्राच्या आधारे अधोरेखित केलेली आहे. मूल जर त्याच्या अनुभवाशी जोडून ज्ञाननिर्मिती करत असेल, तर भारतासारख्या विविधतापूर्ण देशात एकच एक पाठ्यपुस्तक काम करू शकत नाही. मुलांच्या जगण्याशी जोडलेली अनेकविध पाठ्यपुस्तकं असायला हवीत आणि शिक्षकांना निवडीचं स्वातंत्र्य हवं, असं त्यांनी आग्रहानं मांडलं.

पाठ्यपुस्तकातून जाणारा अजेंडा आणि छुपा अजेंडा यावर भरपूर चर्चा झाली. छुप्या अजेंड्यामधीलही नकळत जाणारा आणि जाणूनबुजून जाणारा अजेंडा यात फरक केला पाहिजे असंही दरक यांनी आवर्जून नमूद केलं. उदा. 'उठ मुला उठ मुला बघ हा अरूणोदय झाला' ही पहिलीची कविता त्यांनी वाचून दाखवली. मुलाला उठवणारी व्यक्ती स्त्री आहे की पुरुष याचा कवितेत कुठंही उल्लेख नाही, तसंच ही कविता बालकवी या एका पुरुषानं लिहिलेली आहे, तरीही सर्वांच्या मनात मुलाला उठवणारी स्त्री प्रतिमाच आली होती. असा जातो छुपा अजेंडा. पाठ्यपुस्तकात काहीही लिहिलं तरी आपण कोणती तरी बाजू घेतोच, पूर्ण वस्तुनिष्ठ असं काहीच नसतं याचं भान ठेवून पाठ्यपुस्तकं लिहायला हवीत, निवडायला हवीत हा मुद्दा यातून पुढं आला.

दुसऱ्या सत्रात अनेक प्रयोगशील शिक्षकांनी त्यांचे रचनावादी शिक्षणाबाबतचे अनुभव सांगितले. अनेक शासकीय शाळांना भेटी देऊन, प्रत्यक्ष पाहून 'शाळा आहे आणि शिक्षणही आहे' असा संदेश देणारे 'शाळाभेट' हे पुस्तक लिहिणारे सर्जनशील लेखक नामदेव माळी हे या सत्राचे संयोजक होते. माळीसर शासकीय व्यवस्थेत गटशिक्षणाधिकारी म्हणून काम करतात ही महत्त्वाची गोष्ट.

जालना येथील शाळेत काम करीत असलेले प्रयोगशाळा मदतनीस संजय टिकारिया यांनी शिक्षक व विद्यार्थ्यांसाठी एक छोटीशी प्रयोगशाळा तयार केली आहे. छोट्याशा कपाटासारखी. ही प्रयोगशाळा वर्गात सहज घेऊन जाता येते. यात विचारपूर्वक आणि कल्पकतेनं निवडलेलं सहज उपलब्ध असणारं साहित्य आहे, तसंच काही खास बनवलेल्या गोष्टीही आहेत. एक फुगा फुगवला तर हवा जागा व्यापते हा एक प्रयोग, या फुग्यातली हवा सोडली तर न्यूटनचा नियम दाखवणारा प्रयोग, फुगवलेला फुगा फोडला तर तिसरा प्रयोग, तो ग्लासात धरून फुगवला तर चौथा प्रयोग ... असे शंभरहून जास्त प्रयोग या प्रयोगशाळेतल्या साध्या साहित्यातून करता येतात. नागेश वाईकर या हिंगोलीच्या शिक्षकाची त्यांना भरभक्कम साथ आहे.

फारूक काझी (जि. प. शाळा, अनकढाळ नं १, सांगोला) या शिक्षकांनं 'लिखित अभिव्यक्तीची सुरुवात चित्रांतून होते' असं म्हणत पहिलीच्या वर्गातील मुलांच्या अभिव्यक्तीचे एकापेक्षा एक सरस नमुने सादर केले. वर्तमानपत्रातील एखाद्या चित्राबद्दल वर्गातलं प्रत्येक मूल कसं स्वतंत्र निरीक्षण लिहितं, त्यावरून मनात येणारे विचार आणि प्रश्न कागदावर कसं उतरवतं याचाही अनुभव येथे मिळाला. 'मी अभ्यास करत नाही कारण...' या विषयावरचं मुलांचं लेखन, मुलांना लळा लावून मग शाळा सोडून गेलेल्या शिक्षकाला

किशोर दरक

आहे. मुलांना आणि त्यांना शिकण्या-शिकविण्याच्या बाबतीत संपूर्ण स्वातंत्र्य हवं आहे, पाठ्यपुस्तकं, नियोजन, मूल्यमापन अशा कोणत्याही बंधनांशिवाय जास्त चांगलं शिक्षण होऊ शकतं असा दृढविश्वास त्यांना इतक्या वर्षांच्या कामानं दिलेला आहे आणि तो अमलात आणण्यासाठी त्या आतुर आहेत. ही गोष्ट मुलांना हक्क म्हणून मिळाली पाहिजे अशी त्यांची तळमळ आहे.

पुणे जिल्ह्यातल्या भोर तालुक्यात तामिळनाडूच्या धर्तीवरचा

ABL (Activity Based Learning) प्रयोग झाला. त्याची एक चित्रफीत जयगोंडा पाटील सरांनी दाखविली. या प्रयोगात सुरुवातीपासून सक्रिय असल्यानं शिक्षणपद्धतीबाबत प्रयोग करणं, प्रामाणिकपणे चित्र पाहणं, समोर येत असलेल्या समस्या सोडवणं यात तरबेज झालेली एक अख्खी टीम भोरमध्ये आहे आणि हे काम इतर जिल्ह्यांमध्ये पसरत आहे.

प्रल्हाद काठोले (जि. प. शाळा घाटाळपाडा, ता.वाडा जि. ठाणे) या शिक्षकांनं शिक्षक-अभ्यास-

मंडळाच्या कामाविषयी मांडणी केली. आसपासच्या शिक्षकांनी ठरावीक काळानं एकत्र येऊन स्वतःच्या गुणवत्ता वृद्धीसाठी प्रयत्न करावे यासाठी हा गट त्यांनी सुरू केला आहे. वाचन, भाषण, लेखन, संशोधन, संघटन आणि संगणक व इंटरनेटचा शिक्षणासाठी उपयोग या गोष्टी ते करतात. क्रेस्ट या संस्थेच्या वेबसाईटवरील डिस्कशन फोरमचा प्रभावी वापर करतात. स्वयंप्रेरित शिक्षक शिक्षणशास्त्राविषयीचा किती सखोल अभ्यास करू शकतात हे प्रल्हाद सरांच्या मांडणीवरून जाणवत होतं.

मराठी शाळेतील मुलांसाठी इंटरनेटवर काहीच खेळ, माहिती उपलब्ध नाही, हे लक्षात आल्यावर अनिल सोनुने या जालन्याच्या शिक्षकांनं स्वतःच micromedia flash वापरून अनेक खेळ तयार केले आणि ते शिक्षकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी baljagat.com ही वेबसाईट तयार केली. त्यासाठी आवश्यक असलेली Joomla, Macromedia flash animations, Blender 3d अशी सर्व तांत्रिक साधनं स्वतः शिकून घेतली. आपल्याकडे पैसा नाही तर आपण स्वतःच गेम्स व वेबसाईट बनवण्याचं तंत्रज्ञान शिकू आणि वापरू अशी जिद्द त्यांच्याकडे आहे. त्यांच्या या

वैशाली गेडाम

फारूक काझी

कामाला अनेक पुरस्कार मिळाले आणि पुढं त्यांचं कामही चालू आहे.

‘सृजन प्राथमिक व माध्यमिक विद्यालय कुरुळ, ता. अलिबाग’च्या मुख्याध्यापिका सुजाता पाटील यांनी शाळेत एकही कलाशिक्षक नसताना मुलांच्या सर्जनशीलतेला कसा वाव दिला आहे याचं सादरीकरण केलं. प्लॅस्टिकच्या पाण्याच्या बाटलीचं मुलांनी तयार केलेलं सुंदर फूल अर्पण करून त्यांनी बोलायला सुरुवात केली. टाकाऊ वस्तूंचा धूळ मुलांनी तयार केलेल्या वस्तू, वाया गेलेल्या प्लॅस्टिक पिशव्यांपासून बसकर, हस्तकलेतून भूमिती अशा गोष्टीही त्यांनी दाखवल्या. सामाजिक भान, सौंदर्यदृष्टी आणि खिलाडवृत्ती या गोष्टी विविध उपक्रमांमधून मुलांमध्ये रुजवण्यासाठी ही शाळा प्रयत्नशील आहे.

राम सालगुडे (उपशिक्षक, जि. प. शाळा माळवाडी, सातारा) या शिक्षकावर माडीं या केंद्राचे केंद्रप्रमुख म्हणून काम करण्याची जबाबदारी येऊन पडली. ‘अधिकाऱ्यांची कामं करू नका, जास्त कामं अंगावर पडतील’ या त्यांना मिळालेल्या सल्ल्याला फाटा देऊन राम सरांनी केंद्रप्रमुखाची जबाबदारी उचलली. त्यांनी सर्व डाटा एका ब्लॉगवर टाकला आणि पंचायत समितीतील लोकांना इमेल आणि ब्लॉग वापरायची सवय लावली. इमेलवर सूचना घेणं आणि पंचायत समितीला हवी असलेली माहिती ब्लॉगवर टाकणं या पद्धतीनं पंचायत समितीकडचे स्वतःचे खेते तर बंद केलेच पण त्यानंतर सर्व परिपत्रकं, शासननिर्णय इ. गोष्टी इतरांसाठीही ब्लॉगवर उपलब्ध करून दिल्या.

एस. एम. जोशी फाउंडेशनच्या प्रवेशद्वाराशीच शिक्षण संमेलन २०१४ असं लिहिलेली स्वागताची रांगोळी लक्ष वेधून घेत होती. अकोले तालुक्यातील मीनानाथ खराटे या कलाशिक्षकाचं हे काम. प्रत्येकामध्येच एक कलाकार असतो, असं ठामपणे मानणाऱ्या या कलाशिक्षकांनं ‘रंगरेषांच्या दुनियेत’ असं एक सुंदर सत्र घेतलं. आपल्याला चित्र काढता येत नाही असं वाटणाऱ्या प्रत्येकाला मुद्राचित्रांचा वापर करून मुलांना कसं शिकवता येईल हे त्यांनी दाखवलं. आपण मुलांना तंत्र शिकवू, मुलं त्यांची सर्जनशीलता वापरून खूप पुढं जातील असं

त्यांचं म्हणणं. ‘आम्हाला चित्रकला, संगीत, नाट्य अशा सर्वच गोष्टी याव्यात अशी शासनाची अपेक्षा आहे’ या त्यांच्या वाक्यावर चांगलीच खसखस पिकली.

प्रतिभा भराडे या साताऱ्याच्या विस्तार अधिकारी. शिक्षकांशी सहज संवाद साधत मैत्रीचे पूल बांधत त्यांनी

डॉ. संजीवनी कुलकर्णी

त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील शाळांमध्ये ज्ञानरचनावादी शिक्षणपद्धती राबविली आहे. (त्यांचा स्वतंत्र लेख या अंकात आहेच.)

पौगंडावस्थेतील मुलांच्या समस्या यावर संमेलनात एक सत्र हवंच असा काही शिक्षक मित्र-मैत्रीणींचा आग्रह होता आणि तो रास्तही होता. शिक्षक म्हणून काम करताना विद्यार्थ्यांच्या ज्या अनेक समस्या हाताळाव्या लागतात तिथं शिक्षकाच्या कौशल्याची आणि संयमाची कसोटी लागते. म्हणूनच पालकनीतीच्या ज्येष्ठ संपादक आणि समुपदेशक संजीवनी कुलकर्णी यांना ‘वाढत्या वयातील मुलांच्या समस्या’ या विषयावर चर्चा करायला बोलावलं होतं.

चर्चेला सुरुवात करतानाच संजीवनीताईंनी सांगितलं की या समस्या मुलांच्या नसून आपल्या आहेत! त्यामुळे या प्रश्नाकडे कसं बघायला हवं याची दृष्टीच बदलून गेली. या संदर्भात मार्गदर्शन करताना संजीवनीताईंनी शास्त्र आणि अनुभव याची सांगड घालत फारच मौलिक विवेचन केलं. मुलांच्या वाढीचा जो टप्पा असतो त्या काळात केवळ बाह्य शारीरिक वाढ होत नसते तर मेंदूच्या काही भागांचं विकसन होत असतं, काही क्षमता नव्यानं विकसित होऊ लागतात. या काळात निर्णयक्षमता पुरेशी विकसित होण्यासाठी पंचवीसाव्या वर्षापर्यंतचा अवधी लागतो. पण साधारणतः अकराव्या-बाराव्या वर्षापासून स्वतःच्या अस्तित्वाची, ‘स्व’ची जाणीव निर्माण होते. ते अस्तित्त्व सिद्ध करण्याची धडपड सुरू होते. आजूबाजूचं जग आणि आपण यातल्या नात्याची जाणीव होऊ लागते. चांगल्या-वाईटाची जाण पुरेशी येत नाही, पण प्रश्न पडत असतात. कार्यकारणभावाचा विचार सुरू होतो. ‘एखादी गोष्ट चूक का? ती इतरांनी केली आणि त्यांना तर त्याचा फायदा झालाय, मग मी का नाही करायचं?’ असे प्रश्न विचारणं सुरू होतं. मोठी माणसं सांगतात ते सहजपणे ऐकलं जात नाही. आणि मग इथं समस्या सुरुवात होते. सहावी, सातवी पर्यंत शहाणी, गुणी असणारी मुलं एकदम उद्धट, बेताल वागतायत असं वाटायला लागतं. त्यांच्याशी कसं वागावं हे शिक्षक, पालक यांना कळनासं होतं. अशा वेळी शिक्षकांनी मुलांच्या शरीरात आणि मनात होणारे हे बदल डोळसपणे समजावून घेतले पाहिजेत, त्यांच्या मनात विश्वास निर्माण करून मित्रत्वाच्या नात्यानं त्यांच्याशी बोललं पाहिजे. एखाद्या गोष्टीची जबरदस्ती करणं टाळलं पाहिजे. आणि मुख्य म्हणजे मुलांशी निकोप संवाद साधला पाहिजे. हे संजीवनीताईंनी अगदी आग्रहपूर्वक सांगितलं.

मुलांना स्वतःच्या अडचणी, समस्या मोकळेपणानं मांडता याव्यात यासाठी एखादी ‘हेल्पलाईन’ आहे का, तशी ती सुरू करता येईल का-

एमकेसीएलचे संचालक विवेक सावंत यांच्यासमवेत

या संदर्भातही शिक्षकांनी चर्चा केली. शिक्षकांना रोजच जाणवणाऱ्या या प्रश्नावर खूप उपयुक्त आणि सकारात्मक चर्चा या सत्रात झाली.

सुमित्रा भावे - सुनील सुकथनकर दिग्दर्शित 'माझी शाळा' ही दूरदर्शनवरील मालिका अनेक शिक्षक आणि शिक्षणकर्मी आवर्जून पाहतात. ज्ञानरचनावाद ही संकल्पना शिक्षकांपर्यंत पोहोचावी यासाठी एमकेसीएलनं ही चाळीस भागांची मालिका प्रायोजित केली आहे. -संमेलनाच्या पहिल्या दिवशी 'माझी शाळा' ची आखखी टीम दिवसभर संमेलनातील प्रत्येक सत्रात सहभागी झाली होती, शिक्षकांचे अनुभव समजावून घेत होती. संध्याकाळी शिक्षकांनी त्यांच्याशी मनमोकळ्या गप्पा मारल्या.

मालिका करत असताना येणाऱ्या तांत्रिक मर्यादा, 'आपली भूमिका व मत मांडायचं किंवा नाही' याबाबत टीममध्ये झालेल्या गरमागरम चर्चा याबाबत सुमित्राताईंनी खुलासा केला. 'ज्यांचा सखोल अभ्यास आहे, अनेक वर्षांच्या कामानं ज्यांचे केस पांढरे झालेले आहेत अशांचं म्हणणं नव्या पिढीनं क्षणभर थांबून ऐकलं पाहिजे, त्यावर विचार केला पाहिजे. हे कदाचित मूल्य म्हणून जुनाट वाटेल, पण याचा विचार करायला हवा.'

ही मालिका ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोन देण्याचं काम करत आहे. यात मुलांना निसर्गात नेऊन शिकविणारे, मुलांना सहजपणानं 'सॉरी' म्हणणारे शिक्षक आहेत. मात्र 'ज्ञानरचनावादी पद्धतीनं शिकवायचं म्हणजे वर्गात धडे शिकवताना नेमकं काय करायचं?' ह्या शिक्षकांना पडलेल्या प्रश्नाबाबत मालिकेतून दिशा मिळावी अशी अपेक्षाही अनेकांनी व्यक्त केली. मालिका हे माध्यम फक्त बीज टाकण्याचं काम करू शकतं. पुढं ते रुजवण्या-जोपासण्यासाठी बाकीची मशागत शिक्षकांनीच करायची आहे. पेडॅगॉजीचं काम कार्यशाळांमधूनच होऊ शकतं अशीही चर्चा झाली.

वर्तनवादी शिक्षणपद्धतीच्या यशापासूनच मालिकेला सुरुवात का केली? पहिल्या गोष्टीत दाखवलेला शास्त्रज्ञ मोठा पगार सोडून शिक्षणक्षेत्रात येतो, हा त्याग आहे का? वर्तनवादातलं सगळंच वाईट आहे का? आपण नाही का शिकलो वर्तनवादी पद्धतीनंच? अशा प्रश्नांवरही सांगोपांग चर्चा झाली.

ही मालिका बनवताना मूल्यं तर द्यायची आहेत पण ती बाळबोध होता कामा नयेत, ज्ञानरचनावाद सांगायचाय पण ती डॉक्युमेंटरी होता कामा नये, ही तारेवरची कसरत आहे. शिक्षक आपल्या अपेक्षाही व्यक्त करताहेत, त्रुटींबद्दलही मनमोकळेपणानंच बोलताहेत, हे पाहून सुमित्राताईंनी (त्यांच्या मृदू स्वरात) गोड कबुलीही दिली, "आम्हाला शिक्षण कळलंय असा आमचा मुळीच दावा नाही. आम्हीही ज्ञानरचनावादानंच शिकत आहोत, झाल्याही असतील काही चुका!" हा कार्यक्रम रात्री साडेनऊ वाजेपर्यंत रंगला होता.

गीता महाशब्दे

संमेलनाचा दुसरा दिवस

'केस्ट' या वाडा गावातल्या (जि. ठाणे) शैक्षणिक संस्थेचे प्रमुख नीलेश निमकर यांनी 'वाचनकौशल्य' वाढवण्याच्या एका अभ्यासाबद्दल मांडणी केली. पावरी समाजातला चार वर्षांचा मुलगा तीन वर्ष या संस्थेत शिकत होता. या निमित्तानं निमकरांनी देशी संशोधनाची गरज अधोरेखित केली. सध्या शिक्षण क्षेत्रात वापरली जाणारी सर्व संशोधनं परदेशात केलेली आहेत पण भारतीय भाषांची प्रकृती मात्र पूर्णपणे वेगळी आहे. (भाषेचा घाट आणि रचनाही). शिवाय देवनागरी आणि रोमन लिपींमधला फरकही त्यांनी दाखवून दिला. रोमनमध्ये पुष्कळशा सरळ रेषा, उभ्या-आडव्या-तिरक्या वापरल्या जातात. देवनागरीमध्ये उभ्या आडव्या रेषांबरोबर वक्र रेषा असतात.

नवनिर्मिती संस्थेची मांडणी गणितातल्या मूलभूत संकल्पना शिकवण्याबद्दल होती. सहभागींना पहिला प्रश्न होता 'किती जणांना गणिताची भीती वाटते', आणि अनेकांचे हात वर झालेले होते. यानंतर चक्र पाट्या पेन्सिली, नोटा-नाणी घेऊन एकक-दशक-शतक व्यवहारात कसे वापरले जातात आणि त्यांचं अंकलेखन कसं केलं जातं हे स्पष्ट केलं गेलं. बेरीज वजाबाकी शिकणं कसं होतं हेही नीटपणे मांडलं गेलं.

पुष्कळशा प्रौढांनी, शिक्षकांनीही '९८९ भागिले ९' याचं उत्तर १९ असं काढलं होतं. याबद्दल इथं चर्चा झाली. जर नोटा आणि नाणी वापरून हा प्रश्न सोडवला तर याचं उत्तर १०० च्या वर आलं पाहिजे हे प्रत्येकाला समजतं. हेही मांडलं गेलं. ९८९ भागिले ९ ची अनेक उत्तरं मुलं देऊ शकतात. एका बाजूला अंकाच्या स्थानिक किमतीबद्दलचा गोंधळ आणि दुसऱ्या बाजूला नऊचा पाढा धडाधड येत असणं यामुळे उत्तर १९, १०८९, १०११७, १०१११६ असं काहीही येऊ शकतं !

एमकेसीएलच्या मांडणीमध्ये टॅब आणि वाय-फाय वापरून शाळांमध्ये रचनावादी शिक्षण कसं आणता येईल हे सांगितलं होतं. आजच्या शंभर शंभर मुलांच्या वर्गात रचनावादी शिक्षण आणण्यासाठी पर्याय म्हणून संगणकप्रणाली वापरता येतील, शिक्षक-प्रशिक्षणातील कमतरतांवर मात करता येईल असं हे म्हणणं होतं. शिक्षकांची भूमिका संगणकानं करावी ही कल्पना अनेकांना आवडली नाही. पण गुणवत्ता वाढवायची (आजच्या व्याख्येनुसार), तर हा कार्यक्षम उपाय ठरू शकतो. माहिती आणि तिचं विश्लेषण करणं हे संगणकाकडून शिकता येईल. त्यामुळे संगणक हा पूरक म्हणून वापरावा, पर्याय म्हणून नव्हे. पण माणूसपण हे माणसाकडूनच शिकायला हवं.

नंदकुमार

◆ ◆ ◆

➡ सुमित्रा भावे यांची 'माझी शाळा'ची टीम

मुलं स्वतः शिकत आहेत...

प्रतिभा भराडे

सातारा जिल्हातील सज्जनगाडाच्या पायथ्याशी काही गावं वसली आहेत. डोंगर-दऱ्यांच्या कुशीत वसलेल्या या गावांत जिल्हा परिषदेच्या शाळा आहेत. यांतील अडतीस शाळांत शिक्षकांच्या मदतीनं 'रचनावाद' राबवायचा असं मी दोन वर्षांपूर्वी ठरवलं. 'मूल स्वतःच्या ज्ञानाची निर्मिती स्वतः करतं' हे पुस्तकात वाचायला सुंदर होतं. पण शिक्षकानं किंवा गुरूनं शिकविल्याशिवाय कोणी शिकू शकत नाही हा मनावरचा संस्कार पुस्तकातलं हे वाक्य स्वीकारायला नव्हता. प्रत्यक्ष प्रयोग बघितल्याशिवाय त्या प्रयोगावर माझा विश्वास बसत नाही. सातान्याजवळच वाईमध्ये 'भारत विद्यालय' ही अरुण किलोस्कर यांची खाजगी शाळा रचनावाद राबवते असं कळल्यानंतर मी त्यांच्या परवानगीनं एका वर्गात तीन दिवस पूर्णवेळ ठाण मांडून बसले. स्वतः शिकणारी, न घाबरता बोलणारी, मुलांच्या दृष्टीनं सतत खेळणारी तर माझ्या दृष्टीनं सतत अभ्यास करणारी मुलं मला आव्हान देऊन गेली. शिक्षणक्षेत्रात काम करायचं असेल तर 'मेंदू शिकतो कसा?' हे कळलं पाहिजे हे याच शाळेत मला पहिल्यांदा समजलं.

रचनावाद व मेंदूशिक्षण याबाबत दोन व्याख्यानं कुमठे बीटमधील १३८ शिक्षकांसाठी आयोजित केली. निम्मा वर्ग दोन तासात बऱ्यापैकी झोपला. एवढा गहन विषय त्यांना पेलेंना. तरुण शिक्षक (मनानं) समजून

घेण्याचा प्रयत्न करत होते. पण एकूणच अवघड दिसत होतं. 'प्रयत्न तर करूया' एक मन म्हणत होतं, तर दुसरं मन 'आपण मुलांच्या आयुष्याशी तर खेळत नाही ना?' अशा द्विधा अवस्थेत होतं. शेवटी शिक्षकांशी चर्चा करून, पहिलीचा नवीन वर्ग १४ जूनऐवजी १ मार्चलाच भरवायचा ठरवला. १ मार्च ते १ मे हे दोन महिने प्रयोग करू. प्रयोग अयशस्वी झाला तर जूनपासून 'वर्तनवादी' पद्धतीनं शिकवू असं ठरलं.

मुलं शाळेत न येण्याची कारणं माहीत होतीच. शाळा व वर्ग यातलं वातावरण निरस असलं की मुलं, शिक्षक, समाज सगळेच शाळेपासून पळून जातात. त्यासाठी प्रथम शाळा सुंदर करायच्या ठरल्या. पहिली मोहीम शाळेला पांढरा शुभ्र रंग देणं, शाळा परिसरात खेळणी उभी करणं आणि गुरं न खातील अशी जास्तीजास्त झाडं लावणं. कामाला झटून सुरुवात झाली. रंग झाला, खेळणी उभी केली. दोन शाळांतली खेळणी दुसऱ्या दिवशी चोरीला गेली. वृक्षलागवडीचंही तसंच. जकातवाडी शाळेत झाडं लावली की नेहमीच कोणीतरी उपटायचं. यावर्षी रानटी झाडं लावली आहेत. आज शाळा हिरवीगार दिसते आहे. शाळेत बिनखर्चात खेळता येतील असे खेळ घ्यायचं ठरलं. वर्गात बांधून बसावं लागतं म्हणूनही मुलं शाळा सोडत असतात. त्यासाठी त्यांना हवं तेव्हा खेळायला द्यायचं. मुलं शिकत राहतील अशा खेळांची यादी तयार केली. सागरगोटे, गोट्या, काचाकवड्या, सूरपाट्या, कांदाफोड, आबाधुबी यांसारखे पन्नास खेळ, हस्तनेत्र समन्वय, शरीराचा समतोल साधता येणं, एकाग्रता वाढणं, बैठक वाढणं या गोष्टी मुलांना खेळातून साध्य करता आल्या. खेळातून 'मेंदू-विकास'ही करता आला. निर्णय घेण्याची क्षमता वाढविण्यासाठी खेळाची खूपच मदत झाली.

हे दोन महिने खेळ, परिसरअभ्यास, वर्गसजावट, रांगोळी काढणं, चित्र काढणं यांमध्ये गेले. मूल शिकतं कसं हे समजण्यास हे दोन महिने उपयोगी पडले. हा बदल शिक्षकांच्या दृष्टिकोनात होता. मुलांना मारायचं नाही, त्यांना लागेल असं बोलायचं नाही, त्यांच्यात चांगला बदल कसा घडतो हे बघत त्यांना प्रोत्साहन द्यायचं असं ठरवणं वेगळं आणि प्रत्यक्ष त्याची अंमलबजावणी करणं वेगळं. अंमलबजावणी करताना किती तारांबळ होते ते अनुभवलं, कळलं. 'हुशार', 'ढ' हे शब्द अजूनही मनातून निघालेले नाहीत. पहिलं एक वर्ष तर 'असं बोलायचं नाही' असं एकमेकांना सांगण्यात गेलं. संयम हा गुण शिक्षकात असल्याशिवाय

‘रचनावाद’ राबवता येत नाही हे नक्की. मूल प्रत्येक गोष्ट स्वतः शिकेपर्यंत वाट बघणं ही खूपच त्रासाची गोष्ट होती. पण हळूहळू आम्हाला कळतंय की, ‘शिकताना चुकणं ही शिकण्याची पायरी आहे’.

रचनावादाची तयारी करताना एकेका मुदद्यासाठी कोणकोणतं साहित्य तयार करावं लागेल याची यादी तयार केली. साहित्य तयार करण्यासाठी कच्चा माल एकत्र खरेदी केला. एकत्र बसून साहित्य तयार केलं. प्रत्यक्ष वापर करताना वेगळाच अनुभव आला. मुलांना स्वतःहून वाचता यावं यासाठी खूप कष्ट व खर्च करून पाच हजार ‘शब्दचित्र-कार्ड’ तयार केली. प्रत्यक्षात दीडशे ते दोनशे शब्द मुलांना व्यवस्थित

वाचता आले की मुलं गोष्टीची पुस्तकं वाचू लागतात हा शोध नंतर लागला! ज्या शिक्षकांना ‘मूल स्वतःहून शिकतं’ हे समजलं तिथले वर्ग वेग घेऊ लागले. ऑगस्टपर्यंत पेन्सिल-पाटी हातात दिली नाही तरीही मुलं गणन करू लागली. खडे, चिंचोके मणी यांच्या मदतीनं त्यांना व्यावहारिक गणितं पटपट येत होती. एखाद्या मुलाचं चुकलंच तर दुसरी मुलं मदत करत होती. शिक्षकांनी मुलांचं पूर्वज्ञान विचारात घेतलं, त्याचा फायदा मुलांइतकाच शिक्षकांनासुद्धा झाला. मुलांना माहिती होते पण शिक्षकांना माहिती नव्हते असे कितीतरी शब्द मुलं वर्गात सांगत होती. गोष्टीत लिहीत होती. मुलं धाडसी होत चालली होती. काहींना तो मुलांचा उर्मटपणा वाटत होता. माझ्या दृष्टीनं ती एकप्रकारे गुलामगिरीतून सुटका होती.

रचनावाद राबवताना मला व माझ्या शिक्षकांना आमूलाग्र बदलावं लागलं. आज माझ्या बीटमध्ये ‘मुलं स्वतः शिकत आहेत.’

प्रतिभा भराडे, सातारा

सातारा पंचायत समितीत शिक्षण विस्तार अधिकारी. त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील कुमठे बीटमधल्या जिल्हा परिषदेच्या सर्व शाळांतून रचनावादी पद्धतीनं शिक्षणासाठी प्रयत्नशील. सर्जनशील लेखिका. ‘प्रकल्प/नवउपक्रम’ आणि ‘कवाडे उघडताच’ ही दोन पुस्तके प्रकाशित.

pratibhabharade@rediffmail.com

प्रतिक्रिया १

ऑक्टिव टीचर्स फोरमच्या वतीने होत असलेल्या शिक्षण संमेलनाची बातमी लोकसत्तात वाचली आणि भाऊ चासकरांशी संपर्क साधून मी पुणे येथील शिक्षण संमेलनात दाखल झाले. संमेलन म्हटलं की उद्घाटन, स्वागत समारंभ असं चित्र समोर असतं. पण अशा सोपस्कारांना फाटा देऊन हे संमेलन भरवण्यात आलं होतं. दोन दिवसांच्या या संमेलनात अनेक तज्ज्ञ मान्यवरांनी विविध विषयावर संवाद साधला. विशेषतः ज्ञानरचनावादी शिक्षणपद्धती हा विषय केंद्रस्थानी ठेवून या चर्चा झाल्या.

ज्ञानरचनावाद म्हणजे काय? तो कसा कार्यान्वित करायचा? यासाठीचे मार्ग कोणते? साहित्य काय असावं? याचबरोबर वर्गात संख्या कमी असो वा जास्त, ज्ञानरचनावादी पद्धतीनं मुलांच्या हाताला काम देऊन त्यांचा विकास साधता येतो या गोष्टीवर जाणीवपूर्वक प्रकाश टाकण्यात आला. वयानं मोठ्या होणाऱ्या मुलांशी संवाद, विशेष मुलांशी जुळवून घेणं, त्याच्यासाठी विविध संधी निर्माण करणं यात शिक्षकांबरोबर पालकांचाही सक्रिय सहभाग याविषयी संजीवनीताईचं विवेचन महत्त्वपूर्ण ठरलं.

ज्ञानरचनावादी शिक्षण पद्धतीला तंत्रज्ञानाची जोड देऊन शिकणं कसं कृतिशील होऊ शकतं यावरचं एमकेसीएलच्या विवेक सावंत यांचं प्रश्नोत्तरांचं सत्र मार्गदर्शक झालं. व्यक्तिशः मला असं वाटलं की वर्तनवादी शिक्षणपद्धती शिकलेल्या आपल्या पिढीला ज्ञानरचनावाद हा शब्द नवा असला तरी त्या पद्धतीनं आपण काम केलं आहे.

संमेलनातले तज्ज्ञ मार्गदर्शकांचे आणि शिक्षकांचे अनुभव ऐकून, लातूरमध्ये ज्ञानप्रकाशच्या माध्यमातून आपण करत असलेलं काम योग्य दिशेनं जात आहे असा विश्वास वाटला. अर्थात प्रवाहाच्या विरोधात पोहताना होणारी दमछाक गृहीत धरलेलीच आहे.

संमेलनात आणखी एका विषयावरचं सत्र हवं होतं, ते म्हणजे ‘उपक्रमशीलता आणि प्रयोगशीलता यातील फरक’ किंवा ‘उपक्रमशीलता म्हणजेच प्रयोगशीलता आहे का?’ कारण आज, उपक्रमशील शाळा म्हणजेच प्रयोगशील शाळा, असा काहीसा समज झाल्याचं दिसत आहे. या संदर्भात पुढील संमेलनात संवाद व्हावा ही अपेक्षा ठेवायला हरकत नाही. संमेलनाचं नियोजन अतिशय उत्कृष्ट होतं. ऑक्टिव टीचर्स फोरमच्या या पहिल्या यशस्वी प्रयोगाचं अभिनंदन!

सविता नरहरे,

ज्ञानप्रकाश शैक्षणिक प्रकल्प, लातूर

sssnarhare@gmail.com

या संमेलनात राज्यातील उपक्रमशील, प्रयोगशील शिक्षकांनी करून पाहिलेले उपक्रम, प्रयोग जवळून पाहता आले. मी शाळेत करीत असलेले उपक्रम व विद्यार्थ्यांना देत असलेले अनुभव यांचे आकाश अचानक विस्तारले गेल्याचा मला अनुभव आला.

‘पाठ्यपुस्तकांचे अभ्यासक्रमातील स्थान’ या विषयावरचे किशोर दरक यांचे विवेचन ऐकले. माझेही विद्यार्थी नेहमी म्हणतात, “हे चित्र कशाचे? पाठ्यपुस्तकात आपल्याच परिसरातील चित्रे का नसतात?”

मीनानाथ खराटे

या चित्रांची आपल्या परिसराशी सांगड घालून सांगण्यासारखा दुसरा पर्याय नसतो. मात्र संमेलनात वैशाली गेडाम यांनी सांगितलेला पाठ्यपुस्तके न वापरण्याचा पर्यायही उपलब्ध झाला. मी विद्यार्थ्यांशी चर्चा करून पाहिलेल्या अनुभवाचे पुस्तक तयार करण्याला लागलो आहे. संमेलनाने पर्यायी शिक्षणासाठीचे दरवाजे असे उघडले असल्याचे जाणवते.

हाच अनुभव प्रयोगशील शिक्षकांचे अनुभवकथन ऐकताना येत होता. या शिक्षकांनी समस्येलाच संधी बनवले होते. हलके फुलके विज्ञानाचे प्रयोग-कीट पासून ते सर्व शाळेचा ब्लॉग करण्यापर्यंत माहिती मिळाली. संमेलनानंतर गावी पोहोचून, तिथल्या शिक्षकांशी चर्चा करून मी लगेच एक शिक्षक अभ्यास मंडळ स्थापन केले आहे. त्याला प्रतिसादही मिळत आहे. नाविन्याची गरज असणारे शिक्षक सर्वच ठिकाणी असतात, हे या निमित्ताने लक्षात येत आहे.

शिक्षक म्हणून नेहमीच महत्वाचा असणारा विषय म्हणजे वाढत्या वयातल्या मुलांच्या वर्तन समस्या आणि शिक्षण. पालकनीतीच्या संपादक डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी यावर जिवंत चर्चा घडवली. अनेक मुले-मुली बहुतांशवेळा या समस्यांचा सामना करीत असतात. संवाद साधणे व मोकळेपणा ठेवणे यातून या समस्यांवर काही मार्ग शोधण्याची दिशाही या संमेलनातून मला मिळाली आहे.

आदिवासी भागात असल्याने नेहमीच सामना करावा लागत असणारी बाब म्हणजे भाषा होय. बोलीभाषा व प्रमाणभाषा असा संघर्ष नेहमीच सुरू असतो. मात्र भाषा विषयातील गुणवत्ता आणि शिक्षण यावर नीलेश निमकर यांनी केलेल्या मांडणीतून मिळालेला आशावाद काम बरेच सोपे करून गेला. आपल्या बोलीभाषेत व्यक्त होणारे चेहेरे प्रमाण-मराठीत गप्प असतात, म्हणून त्यांना बोलीभाषेत बोलते करून नंतर मराठीकडे वळवण्याचे काम आणखीन नवीन उपक्रमांनी करता येईल असे लक्षात आले.

संपूर्ण समजेवर आधारित गणित-शिक्षण पद्धतींची ओळख गीता महाशब्दे व डॉ. विवेक माँटेरो यांच्या ‘गणित विषयातील गुणवत्ता व शिक्षण’ या सत्रातून झाली. विद्यार्थी कोणत्याही परिसरातील असो त्याला वस्तु-भाषा, कृति-भाषा, चित्र-भाषा समजण्यास अडचणी निर्माण होत नाहीत. नेमके हेच हेरून तयार करण्यात आलेली पद्धत गणित शिकवणे सोपे करते.

या संमेलनात मानवतावादी शिक्षणाचे कार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना भेटता आले. सरकारी कार्यालयातील उच्चपदस्थ अधिकारी असोत, स्वतः प्रेरणा घेऊन कार्य करणारे ध्येयवेडे शिक्षणप्रेमी असोत, शिक्षणाच्या परिवर्तनाकडे डोळस रीतीने पाहणारे शिक्षक असोत - या सर्वांचाच अनुभव आस व्यक्त करणारा होता. विद्यार्थ्यांना समजून घेऊन त्यांच्या क्षमतांचा वापर रचनावादी पद्धतीने करण्याचा मोठा संदेश या संमेलनातून मिळाला आहे.

फुंदिलाल माळी,

कॉ. बी. टी. आर. हायस्कूल, मोड, नंदुरबार.

fundilalmali@gmail.com

आमचं ॲक्टिव टीचर्स फोरमचं शिक्षण संमेलन हा एक आनंदोत्सव होता. व्हॉट्सअपवर रोज चालणारा संवाद, शैक्षणिक चर्चा, वाद-विवाद, निकोप मतभेद आणि चेष्टामस्करी, कोपरखळ्या, गमती-जमती या सगळ्यामुळे हा अगदी छान स्नेहपूर्ण गट तयार झाला आहे. या गटातल्या सर्वांनी एकत्र यावं, प्रत्यक्ष भेटावं या हेतून हे संमेलन आयोजित केलेलं होतं. अभ्यासपूर्ण व्याख्यान, चर्चा, presentation सुरू झालं की सगळेजण एकदम अभ्यासू विद्यार्थी होऊन जात! लक्षपूर्वक ऐकणं, बघणं, योग्य तिथे दाद देणं, शंका विचारणं आणि प्रसंगी परखडपणे संयमानं विरोधी मत देखील नोंदवणं, आणि अधेमध्ये नेहमीच्या चर्चांमधला एखाद्या विनोदी संदर्भाचा उल्लेख करून थोडा हशा...अशा वातावरणात दोन दिवस शिकणं, स्वतःला समृद्ध करणं चालू होतं.

दिवसभर अशी बौद्धिक मेजवानी झाली आणि रात्रीच्या जेवणानंतर एस.एम.जोशी सभागृहाच्या ॲम्फी थिएटरच्या पायऱ्यांवर मैफल जमली. परेशची शायरी, मीनानाथचं अप्रतिम चित्रकला प्रात्यक्षिक, अभिजितचे जपान भेटीचे अनुभव, काही मित्रमैत्रिणींच्या कविता, विनोदी चुटके आणि एकमेकांची धम्माल चेष्टामस्करी.... मध्यरात्र कधी झाली ते कळलं नाही! थोडीशी जी संकोचाची, औपचारिकतेची बंधनं होती तीपण गळून पडली.

कोणाचीही विशेष कामगिरी, कौतुक, वाढदिवस याप्रसंगी पुण्याची सुप्रसिद्ध मस्तानी देण्याची / प्रेमानं भांडून घेण्याची पद्धत आमच्या

गटात आहे! (अर्थात virtually). ही मस्तानी इतकी प्रसिद्ध आहे की नंदकुमार सर यांना पण त्यांच्या भाषणात तो उल्लेख करण्याचा मोह टाळता आला नाही! (आणि मग त्यांच्याकडेच मस्तानीची जोरदार मागणी करण्यात आली.)

पुस्तकं, शैक्षणिक साहित्य यांची विक्रीकेंद्रं हीसुद्धा संवादाची ठिकाणं झाली होती. चांगली पुस्तकं, चित्रफिती, मासिकं यांच्याविषयी गप्पा आणि माहितीची देवाणघेवाण तिथं चालू होती. संजय टिकारिया न कंटाळता त्याच्या अभिनव शोधाची 'माझी छोटीशी प्रयोगशाळा'ची माहिती प्रत्येकाला देत होते. तर टाचणी आणि एक छोटासा कागदाचा

कपटा यांच्या मदतीनं डॉ. विवेक मोंटेरो काही प्रयोग दाखवून सगळ्यांना चकित करत होते!

हे संमेलन म्हणजे 'मस्ती की पाठशाला' होतं. जिथे धमालही होती आणि शिक्षणही!

सुजाता पाटील,

मुख्याध्यापिका, माध्यमिक विद्यालय, कुरूळ - अलिबाग
ppsujata@gmail.com

शिक्षकांच्या गुणवत्तेचा मुलांच्या शिकण्याच्या निष्पत्तीवर परिणाम होतो का, या प्रश्नाचं उत्तर मी अगदी मोठ्यानं 'हो' असंच देईन. शाळेतले इतर घटक आणि शिक्षक यामध्ये जास्त महत्वाचं काय, असा प्रश्न विचारला तरीही मी 'शिक्षक' असंच उत्तर देईन.

मुलांच्या शिक्षणाच्या दृष्टीनं शिक्षकाची गुणवत्ता हा शाळेतला सर्वात कळीचा घटक आहे, असं जगभरातल्या संशोधनांनी सांगितलेलं आहे. युनेस्कोनं 'एज्युकेशन फॉर ऑल, ग्लोबल मॉनिटरिंग २०१३-१४' ह्या पंचेचाळीस देशांसह केलेल्या अभ्यासावर आधारित अहवाल प्रसिद्ध केला आहे. एखादी शिक्षणव्यवस्था ही जास्तीतजास्त त्यातल्या उत्तम शिक्षकांइतकीच उत्तम असू शकते, असा ठळक संदेश त्यात दिलेला आहे.

शिक्षकाच्या कमी/जास्त क्षमतांचा विद्यार्थ्यांच्या फक्त परीक्षेतल्या मार्कावरच नाही, तर एकंदर जीवनावरही सखोल परिणाम होतो. हार्वर्ड आणि कोलंबियामधील अर्थतज्ज्ञांनी, शिक्षकांच्या उत्तम शिकवण्याचा परिणाम शोधण्यासाठी तिसरी ते आठवीतील अडीचलाख विद्यार्थ्यांचा अभ्यास केला, त्याची बातमी आपण वाचलीच असेल. त्यानुसार इयत्ता चौथीमध्ये उत्तम शिक्षक लाभलेलं मूल महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत मजल मारण्याची आणि त्यानंतर दरवर्षी जवळजवळ २५००० डॉलर जास्त मिळवण्याची शक्यता जास्त आढळते.

एक समाज म्हणून आणि शिक्षणाशी जोडलेला गट म्हणूनही आपण या मुद्द्याकडे लक्ष द्यायला हवं आहे. हाच विचार डोळ्यापुढं ठेवून मी बारा-तेरा मे २०१४च्या शिक्षण संमेलनाकडे पाहत आहे. अशी संमेलनं, त्यातली शिक्षक-प्रशिक्षण पुढचा रस्ता आखण्याच्या दृष्टीनं खचितच उपयोगी ठरू शकतील. संमेलनातली 'रचनावादी शिक्षण' अशी मध्यवर्ती संकल्पना मी पूर्वी पाहिलेल्या शिक्षण पद्धतींपेक्षा खूपच वेगळी होती. इथल्या सत्रांच्या रचनेत, रचनावादी आणि प्रयोगशील पद्धतीनं शिकवण्याचे अनुभव मांडण्यासाठी शिक्षकांना आणि शिक्षणकर्मींना मोकळा अवकाश होता. इथं कुणीच 'तज्ज्ञ' नव्हतं - शिक्षक स्वतःच तज्ज्ञ होते! इथलं सगळं वातावरणच अत्यंत प्रेरणादायी होतं.

'गुणवत्ता' ही चोख व्यवस्थापनाशी जोडलेली आहे. त्यामुळे आज्ञापालन आणि आदेशपालनाची विश्वासाहता ही दोन मूल्यं व्यवस्थेत आलेली आहेत. प्रत्यक्ष वर्गातल्या पद्धती आणि मुलांच्या शिकण्याची निष्पत्ती याचा प्रतिसादामध्ये उल्लेखही येत नाही !

मात्र ज्या पद्धतीनं हे संमेलन आणि त्यातल्या चर्चा-विचर्चा घडून आल्या, त्यानं 'आज्ञापालन आणि आदेशपालनाची विश्वासाहता' या प्रस्थापित मूल्यसंकृतीला धक्का दिलेला आहे. सर्वसाधारणपणे 'उदास आणि उद्ध्विग्न' अशी सरकारी शिक्षकाची प्रतिमा असते. त्याला छेद देत, महाराष्ट्राच्या विविध भागांतून आलेल्या सुमारे शंभर शिक्षकांनी

आपापल्या कल्पना, विचार आणि अनुभवही सगळ्यांसोबत आनंदानं वाटून घेतले.

यातला सर्वात मोठा संदेश माझ्या मते असा आहे की-सरकारी शिक्षक केवळ आदेशांची वाट पाहत बसलेले नाहीयेत तर काही गोष्टी स्वतः करून पाहत आहेत; वैचारिक देवाणघेवाणीतून (शिवाय व्हॉटसअॅपसारख्या नव्या तंत्रज्ञानाचा पुरेपूर वापर करत) शिकण्या-शिकवण्याच्या नव्या पद्धती ते शोधून काढत आहेत.

या घटनेमधली शक्ती, क्षमता आणि गती विरून जाऊ नये, असं मला वाटतं. ॲक्टिव टीचर्स फोरम आणि राज्य सरकार दोन्हीनी एकत्र येऊन शिक्षकांचं सकस शिक्षण करण्यासाठी ही एक सुपीक जमीनच तयार झालेली आहे. याविषयीच्या काही कल्पना मांडत आहे..

१. एरवी राज्यपातळीवरून चालणारी प्रशिक्षण ही शिक्षकांच्या खऱ्या गरजांपासून विभक्त झालेली आहेत. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाच्या गरजा समजावून घेऊन, प्रशिक्षणाची रचना आणि अंमलबजावणी यामध्ये- ॲक्टिव टीचर्स फोरम राज्यसरकारसोबत काम करू शकेल का, हेही पडताळायला हवं.

२. शिक्षकांना, विशेषतः नव्यानं रुजू झालेल्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी आणि शिकवताना लागेल ती मदत करण्यासाठी ॲक्टिव टीचर्स फोरम एखादा मार्गदर्शक-गट स्थापन करू शकेल का, असंही बघावं. ज्या शिक्षकांच्या कामाचं योग्य मूल्यमापन होतं, त्यांच्या कार्यपद्धतीमध्ये सतत सुधारणा होत राहते, यासाठी -ॲक्टिव टीचर्स फोरम काही जबाबदारी घेऊ शकेल का? या निमित्तानं -या गटाला एक बांधीवपणाही येऊ शकेल.

३. एकमेकांकडून आणि एकमेकांसोबतीनं शिकण्याला महत्त्व खूप आहे.

४. या गटानं स्वतःला ताजंतवानं ठेवण्यासाठी शिक्षणशास्त्रातील संकल्पनांचा अभ्यास करत राहणं आवश्यक आहे. त्यासाठी हवं तर विषयानुरूप गटही करता येतील. असे गट त्या त्या विषयातील आशय आणि शिकवण्याच्या पद्धतींची चर्चा स्वतंत्रपणे करतील.

देशातल्या सर्वच मुलांचं शिक्षण गुणवत्तापूर्ण होण्यासाठी -ॲक्टिव्ह टीचर्स फोरमसारख्या अनेक गटांची आपल्याला गरज आहे.

अंजू सैगल

सेंटर फॉर इक्विटी एंड क्वालिटी इन युनिवर्सल एज्युकेशन, मुंबई
या संस्थेच्या संस्थापिका-संचालिका. भारतातील सरकारी शाळांमधील गुणवत्ता वाढीचे प्रयत्न करण्यासाठी कार्यक्रम घेतात.

anju.saigal@ceque.org

